

X A KÉTFÉLE TÁRSADALOM.

I. Az individualisztikus társadalom.

Az ember nemcsak társas lény, hanem egy kezdetleges művelődési fokon túl már a társadalomnak is tagja. Másrésztől a társadalom, ha nem is pusztá társaság vagy egyszerű embercsoport, mégis csak emberekből tevődik össze. Az ember, az egyén részévé lesz a társadalomnak, de nem olvad fel benne, hanem megtartja a maga külön életét is. A társadalom pedig mint egész sem pusztá számszerű összege a részeit alkotó egyéneknek, hanem egység is, amely megsemmisül, mihelyt a társadalom részeire esik szét. Így alakul ki a társadalmi élet két sarkos ellentéte, az egyén és a társadalom, amelyek között az egész társadalmi életfolyamat végbemegy. Vannak helyek és időszakok, amikor az egyének különállása határozza meg a társadalom életfolyamatát. Az ilyen társadalmakat nevezzük egyénieseknek, individualisztikusoknak. Minél jobban domborodik ki azonban ez a különállás, annál kevesebb marad a társadalomból, úgyhogy mondani lehetne, hogy az individualisztikus társadalmak már azon a ponton tartanak, amikor megszűnnek társadalmaknak lenni. Az individualizmus, mint szellemi irány az egyének olyan beállítottságát jelzi, amelynél fogva a társadalmat inkább nyűgnek és tehernek, féknek és akadálnak érzik, semmint támasznak és segítségnek. Az egyén bízik a saját erejében, a maga kitűzte célokat helyezi a legmagasabbra és a társadalomban a legszívesebben csak eszközt lát a saját céljai elérésére. Az egyén a társadalommal szemben inkább jogokat támaszt, semmint kötelezettségeket vállal s a legfőbb jog, amit a maga számára igényel, a minél nagyobb szabadság, a saját erejének minél teljesebb kifejtése, az erősebb joga. Az individualizmus szabadságigényénél fogva a liberalizmus sem más, mint az individualisztikus szellemi irány egyik, történetileg kialakult válfaja. A liberalizmus a szabadságigény kiemelésével

az individualizmusnak inkább negatív oldalát domborítja ki, amit érthetővé tesz az, hogy a liberalizmus a francia forradalmi eszmék hordozója volt és így visszahatásként jelentkezett a korábbi rendi megkötöttségekkel szemben. Maga az individualizmus azonban általános alakja szerint inkább pozitív s részére a szabadságigény nem a rendi megkötöttségek visszatérésének megakadályozását jelenti, hanem az egyén erőinek, az egyéniségnek, minél teljesebb kifejtését. A liberalizmus, mint a francia forradalmi eszmék hordozója, eredetileg ki is egyenlítette magában azt az ellentétet, amely a forradalom két főszeméne, a szabadság és az egyenlőség között tényleg fennáll, mert a rendi megkötöttségekkel szemben a közszabadságok egyben a jogegyenlőséget is jelenthették. Amint azonban a liberalizmus ettől a történeti adottságtól távolodott, annál inkább kellett benne az individualizmus általános eszmei tartalmának érvényre jutnia, amely a jogegyenlőség helyére az erősebb jogát helyezte. Amint a francia forradalom szabadságesszémeje idővel erősebbnek bizonyult a forradalom egyenlőségesszémejénél, a jogelvi liberalizmus hatalomelvi liberalizmussá vált. A liberalizmus individualisztikusabb lett, mint kiindulása szerint volt.

Az individualisztikus társadalomban az egyének egymáshoz való viszonyát a verseny szabályozza. Ha ugyanis mindenkinek minden szabad s ha mindenkinek teljes mértékben kifejtheti a saját erőit, akkor mindenkinek szabad erő kifejtését csak mások hasonló tevékenysége korlátozhatja. Ez a verseny az individualizmus szabadságigényének és a hatalomelvi liberalizmusnak megfelelően természetesen a szabad verseny. A rendi megkötöttségekkel szembe forduló jogelvi liberalizmus ugyan már szintén a szabad verseny mellé szegődött, de ez a versenyszemély még csak a rendi megkötöttségektől megszabadított versenyt jelentette, tehát a rendi jogállapot szerint elnyomottak és gyöngék felszabadításával volt egyértelmű. A rendi megkötöttségek megszűnésével kialakult új jogrendben azonban új erőviszonyok jutottak érvényre s az egykori elnyomottak és gyöngék felszabadítása, mint rég bevégzett feladat, idejét múlta volna, ha az új erők leplező jelszavául szólának meg nem maradt volna. A rendi jog kiváltságosai helyébe a gazdasági erő kiváltságosai léptek, csak amíg az előbbieket kiváltságai a jog fennálló rendjéből

eredtek, addig az utóbbiak kiváltságait az új jogrend csak tűrte. Először tűrte, hogy kialakuljanak, azután pedig tűrte, hogy fennmaradjanak. Ez tehetette lehetővé azt is, hogy a jogegyenlőség eszméje is leplező jelszóvá lehessen az új erősek javára. A rendi jog egyenlőtlenségeivel szemben a jogegyenlőség eszméjének tartalma és így értelme is volt, de amint a jogegyenlőség eszméjének hirdetése az új jogrend tűrte új egyenlőtlenségek takarására kezdett szolgálni, a jogegyenlőségi eszme is üres szólammá vált. Az új jogrend álláspontja mintegy a következő volt: 1. az új rend értelmében mindenkinek egyenlően jogában áll gazdaggá lennie; 2. az új rend értelmében mindenkinek jogában áll a többieknél gazdagabbá lennie; 3. az új rend értelmében mindenkinek jogában áll gazdagságát kihasználnia; 4. az új rend értelmében mindenkinek jogában áll gazdagsága segítségével még gazdagabbá lennie; 5. az új rend értelmében mindenkinek jogában áll gazdagsága segítségével másokat magához függésbe hoznia; 6. az új rend értelmében mindenkinek jogában áll gazdagsága segítségével másokat kihasználnia. Senkisésem panaszkodhatik jogsérelemről avagy akár jogegyenlőtlenségről; mert a függésben levőnek és kihasználnak is megvan a joga arra, hogy gazdaggá legyen és ő legyen az, aki másokat magához függésbe hozzon és kihasználjon. Az individualizmus szempontjából közömbös, hogy ki lesz eközben a gazdaságilag erősebb és ki a gyöngébb, de ez nem változtat azon, hogy a társadalom mint egész szempontjából az individualista társadalomban intézményesen erőseknek és gyöngékeknek, függetleneknek és függőknek, kihasználóknak és kihasználtaknak egyszerre és együtt kell meglenniök. Ha az új jogrend a jogegyenlőségnek törvénybeiktatott eszméjét kifejezetten nem is tagadta meg és ugyanígy kifejezetten nem is iktatta törvénybe az erősebb jogát, a gazdaságilag erősebbnek nagyobb jogigényét elismerte és támogatta. A rendi jogegyenlőtlenséget felváltó jogegyenlőségi eszme tehát végül mégis csak az erősebb jogának adott helyet. Ez a gazdaságilag erősebb az, aki nagyobb tőke felett rendelkezik s a hatalomelvi liberalizmus alapján kialakuló gazdasági rend a tőkeuralmi rend, a kapitalizmus rendje. Így a kapitalizmus sem más, mint az individualisztikus társadalmi rendnek egyik történelmi változata.

A verseny lényegében nem más, mint a természetben általánosan megtalálható létért való küzdelemnek egyik társadalmi alakja. Éppen a létért való küzdelemnek értelme deríthet fényt a verseny tulajdonképeni jelentőségére is. A létért való küzdelem a természetben a felülkerekedőnek az életet, az alulmaradónak pedig a halált jelenti. Semmilyen érdekközösség sem áll fenn a küzdelemben győztes és a legyőzött között, a győző felülkerekedése a legyőzöttnak semmiképen sem érdeke, reá nézve semmilyen értelemben sem előnyös, hanem csakis hátrányos. A természetes kiválasztás azt jelenti, hogy az erősebbek fennmaradnak, a gyöngébbek ellenben elpusztulnak. Sehogyan sem lehet olyasvalamit megállapítani, mint hogyha a gyöngébbeknek az volna az érdekük, hogy az erősebbek elpusztítsák őket. Ha a létért való küzdelmet ugyanegy fajhoz tartozó egyedek egymással folytatott harcaként tekintjük, a harc eredménye az lehet ugyan, hogy a faj legéletképesebb egyedei maradnak fenn, ami ennek a fajnak más fajokkal szemben folytatott harcában is előnyére válik, amíg a fajoknak egymással folytatott harca sem más, mint a különböző fajokhoz tartozó egyedek harca egymással. Ha ellenben a fajok harcában az egyes fajok csoportosan lépnek fel egymással szemben, akkor az egy fajhoz tartozó egyedeknek egymással folytatott harca az egy fajhoz tartozók számát csökkenti és az egy fajhoz tartozó egyedek együttes fellépését gyöngíti. Akár egyedek, akár csoportok egymással folytatott harcaként tekintsük a létért való küzdelmet, mindenképpen igaz marad, hogy a harcban álló felek között a harc semmilyen érdekközösséget nem teremt s a harc eredményéből a győztes mindent, a vesztes pedig semmit sem nyer.

A jogelvi liberalizmus a versenyt hajlandó volt pusztán nemes vetélkedésnek tekinteni. Úgy látta, mintha a verseny eredménye nemcsak az erősebbeknek, hanem a gyöngébbeknek is javára válnék, mert ezzel a leghivatottabbak módot nyernének arra, hogy gyámkodjanak azok fölött, akik a maguk sorsát nem tudják önállóan intézni. Az a feltevés, hogy mindenki józan önérdékének követése az összesség érdekének megfelel, magában rejti azt a feltevést is, hogy az erősebbek önérdékének érvényesülése az összesség érdekével azonos, tehát a gyöngébbek érdekének is a legjobban megfelel. Ebből következnek, hogy az erősebbek-

nek nem kell a gyöngébbekre tekintettel lenniök, mert azzal használnak nekik a legjobban, ha velük nem törődnek. Az önérdék józanságának hangsúlyozása legfeljebb arra utal, hogy a gyöngébbek sem erőtlenek, tehát mindenki erő kifejtésének természetes korlátja a mások ellenálló ereje, ami az erősebbekre és a gyöngébbekkel szemben is érvényes.

Ha a versenyt a létért való küzdelem egyik társadalmi alakjának tekintjük, akkor elsősorban az egy csoporthoz tartozó egyedek egymás közti harcaként kell felfognunk. Eszerint a létért való küzdelemnek két mértéke van, az egyik minden egyednek egymással ellentétes külön érdeke, a másik pedig a csoportnak más csoportokkal ellentétes érdeke. Az első mérték szerint az erősebb egyedek érdeke csak a gyöngébbek rovására érvényesülhet, ami, a csoport legéletképesebb egyedeinek felülkerekedésével lévén egyértelmű, a második mérték szerint vett csoportérdeknek is megfelelne, amíg a különböző csoportoknak egymással folytatott létharca sem más, mint az összes csoportokhoz tartozó egyedeknek harca egymással. De az egy csoporthoz tartozó erősebbeknek és gyöngébbeknek érdeke ezzel sem válik azonossá vagy akár csak kevésbé is ellentétessé. Másrészt pedig az egyes csoportoknak együttes fellépése esetén, egymással szemben, az egy csoporthoz tartozó egyedek egymás közti harca az ehhez a csoporthoz tartozók számának csökkentésére alkalmas és egyben az ehhez a csoporthoz tartozó egyedek együttes fellépését egyébként is gyöngíti.

Az egyének versenye, mint a létért való küzdelem egyik társadalmi alakja, elsősorban harc a megélhetésért, tehát gazdasági verseny. A társadalmi gazdaságban, amelynek középpontjában a piaci csere áll, a termelők harcolnak egymással, hogy mint eladók minél többet adhassanak el, a fogyasztók pedig mint vevők azért harcolnak egymással, hogy minél többet vehessenek. De harcolnak az eladók a vevőkkel is, hogy minél drágábban adhassanak el, a vevők pedig az eladókkal azért, hogy minél olcsóbban vehessenek. Az eladók harca egymással az árat csökkenti, a vevők harca egymással pedig az árat emeli. Az eladók a vevőkkel szemben az árat emelni, a vevők az eladókkal szemben pedig az árat csökkenteni igyekeznek. Az eladók a legmagasabb áron a legnagyobb mennyiséget akarják eladni, de a leg-

magasabb áron csak a legkisebb mennyiséget, viszont a legnagyobb mennyiséget csak a legalacsonyabb áron adhatják el. Ugyanígy a vevők a legalacsonyabb áron a legnagyobb mennyiséget akarják megvenni, de a legalacsonyabb áron csak a legkisebb mennyiséget, viszont a legnagyobb mennyiséget csak a legmagasabb áron vehetik meg. Az eladó, amikor költségei fölött a legnagyobb nyereség elérésére törekszik, nem adhat el egyszerre drágán és sokat, hanem kénytelen vagy az árból, vagy a mennyiségből, vagy mindkettőből engedni. Ugyanígy a vevő nem vehet egyszerre olcsón és sokat, hanem vagy olcsón vesz kevesebbet, vagy drágábban sokat, vagy pedig drágábban kevesebbet. Tetszés szerint szaporítható javaknál, amikor a piac korlátlanul kiterjeszhető, megvan a lehetősége annak, hogy a verseny gazdasági értelemben tökéletes legyen, vagyis hogy a vevők és eladók versenye az árat a termelési költségek színvonalára szorítsa, ami a termelési költségek fölött elérhető mindennemű nyereség megszűnésével egyértelmű. Ennek a tökéletes versenynek a megközelítése annak a gazdaságpolitikának az eszményképe, amely a gazdasági szabad verseny közérdekű voltában őszintén hisz.

A gazdasági verseny ezzel szemben sohasem tökéletes. Először is itt vannak a tetszés szerint nem szaporítható javak, amelyek közé mindenekelőtt a tőkejavak tartoznak. Azután itt vannak a mértéken felül szaporodható javak, aminő különösképen a tanulatlan munkaerő. A terméseredmények ingadozása, a szükségletek eltolódása, a technika haladása, a politikai helyzet változása, a gazdasági átállítás súrlódási felületei, a gazdasági tényezők mozgékonyságának hiánya, a gazdasági változások időtartamának eltérései mindmennyi akadályai annak, hogy a gazdasági verseny tökéletes lehessen. De a gazdasági verseny nemcsak tökéletlen, hanem időnkint tisztességtelen is. Elég sokáig tartott, amíg a rendiséget felváltó jogrend a tisztességtelen verseny fogalmát megalkotta és büntetés alá vonta. A tisztességtelen verseny, jogászai fogalma szerint, még elég szűkkörű, mert úgyszólván csak a tájékozatlan vevőt védi a megtévesztés ellen, valamint a versenytárs alkalmazottainak megvesztegetését akarja megakadályozni. Mindazokra az esetekre ellenben, amelyek a termelők vagy eladók kíméletlen versenyének fogalma alá

vonhatók, aminő a termelési költségeken alul való eladás vagy a nyersanyagoknak áron felül való összevásárlása és hasonlók, a gazdaságilag gyöngébb versenytárs teljes tönkretétele céljából, a tisztességtelen verseny már fogalmilag nem terjed ki. Ezek azok az esetek, amelyeket az amerikai műnyelv torokelmetszési verseny, *cut-throat competition* néven illet, avagy leütési versenynek, *knock-down competition* néven nevez. A kíméletlen verseny a gazdaságilag erősebbek irtóhadjárata a gazdaságilag gyöngébbekkel szemben és megfelel annak az irányzatnak, amely a létért való küzdelmet általában jellemzi. A szabad, de tökéletlen gazdasági versenyben felülkerekedő erősebbek a versenyt a maguk javára korlátozni igyekeznek és ezzel létrejön a hatalmilag korlátozott versenynek az az alakja, amelyet egyeduralmi versenynek nevezhetünk. Így a verseny maga teremti meg azokat a feltételeket, amelyek mellett az erősebbek javára teljesen meg is szűnhetik és gazdasági egyeduralomnak adhat helyet. A rendi megkötöttségeket felváltó jogrendnek semlegessége mellett a megmaradó verseny közhatalmi szabályozás nélkül maradhat és ennek megfelelően továbbra is szabadnak nevezhető, noha ugyanakkor magánhatalmi korlátozás alá kerül. A versenyt a maguk javára korlátozó gazdaságilag erősebbek nem is mulasztják el, hogy a szabad versenyt leplező jelszól ne használják a közhatalmi szabályozás megelőzésére, anélkül, hogy a magánhatalmi korlátozásnak részükre kínálkozó alkalmait elszalasztani hajlandók volnának.

A közhatalmi szabályozás nélkül maradó individualisztikus szabad verseny hátrányai legelőször a munkaadók és a munkások szembenállásában, a vállalkozó tőke és a szervezetlen munka érdekellentétében jutottak kifejezésre. Az individualizmus szellemi irányának felelt meg, amikor a 19. század első felében minden csoportképződést és csoportos fellépést elítéltek, de ez nem jelentett egyenlő hátrányt a munkaadók és a munkások részére. A számbeli kisebbségben levő gazdaságilag erősebbek a szervezkedéssel nem nyerhettek annyit, mint a számbeli túlsúlyban levő gazdaságilag gyöngébbek. A szervezkedés megindulása az individualizmus eszméjén kétségtelenül csorbát ejtett, mert ezzel az egyének versenye helyébe a csoportok harca lépett. De lett légyen ez a csoport párt, osztály, felekezet vagy foglalko-

zás, azzal nem távolodott el az individualizmus eszméjétől, hogy részérdekek ellentétét helyezte a társadalmi érdekközösség helyébe, tehát a széthúzás erőivel tette próbára a társadalom összetartó erejét. Az egyének ellentéteit felülmúló csoportellen-tétek legkiemelkedőbb példája az osztályellentét lett, amelyet éppen a munkások erőteljesen osztálytudatos szervezkedése élezett ki osztályharccá. Ez az osztályharc, amely az útjában mások osztályuralmát látta és a céljául a maga osztályuralmát tűzte ki, nem kevésbé fenyegetett azzal, hogy társadalombontó erővé lehet, mint az egyének kíméletlen versenye. A munkásság osztályuralmi szervezkedését csakhamar nyomon követték a tőkeuralmi szervezkedések különböző alakjai, mégpedig első-sorban nem is mint munkaadói szervezetek, hanem a termelő-knek és eladóknak az egymásközti versenyt korlátozó megállapo-dásai, mint a kartellek és trösztök. Mindezek a csoportszerveze-tek és csoportmozgalmak középhelyet foglalnak el a tiszta indi-vidualizmus és a teljes társadalmias irány között, de nemcsak történelmi eredetük, hanem szellemi tartalmuk szerint is közelebb állanak az individualizmushoz, mint a társadalmias irányhoz.

A legjobban megnyilatkozik ez az államhoz való viszonyuk-ban. Az állam a társadalom egységét legerőteljesebben kifeje-zésre juttató hatalmi szervezet. Nincs ugyan kellő biztosíték az ellen, hogy az állam időnkint ne legyen társadalmi részérdekek kiszolgálója, de azért az állammal, mint intézménnyel szemben való állásfoglalás mégis jellemző minden szellemi irányra. Az individualizmusnak az állammal való szembehelyezkedése ez irányzat lényegéből szükségszerűen következik. Az egyén a maga erőinek szabad kifejtését igényli s igényt tart arra, hogy a gyöngébb egyénekkel szemben felülkerekedhessék. El lehet ugyan képzelni az individualizmus legteljesebb kivirágzásaként, hogy egy egyén pusztá eszközévé teszi az államot, teljesen uralma alá hajtja, mint korlátlan egyeduralkodó vagy éppen zsarnok. De azért az egyén az államot általában mégis csak úgy látja, mint csoportérdeknek, különösképen a többségi érdeknek, esetleg pedig az összességi érdeknek a képviselőjét, amelynek elég ereje van ahhoz, hogy az egyént, még a legerősebbet is, uralma alá hajthassa. Ezért az egyének szabad versenyében erősebbek, a gazdaságilag erősek mindig az állami beavatkozás

ellen foglaltak állást és ezt a magatartást vették át az összes tőkeuralmi szervezetek is. Sajátságos módon ebben az irányban haladtak a munkások szakszervezetei is. Bizalmatlansággal nézték az államot, amelyben a tőkésosztályuralmi szervezetét látták s ettől az álláspontjuktól az sem térítette el őket, hogy a tőkésosztály minden állami beavatkozás ellen voltak. Még az állami szociálpolitikát is gyanakvással szemlélték, mint amely a munkásság forradalmi lendületét lanyhíthatja le. Nem az államhatalom megszerzésére, még kevésbé az államhatalomban való pusztaság részesedésre törekedtek, hanem forradalomra, proletárdiktatúrára és az állami szervezet megsemmisítésére. A proletárszocializmus társadalomfejlődési elmélete szerint a proletárdiktatúrát az állam elhalása követné, még ha nem is világos, hogy egy ilyen államnélküli állapot hogyan állhatna fenn. Az osztálytagozódású társadalomba való beilleszkedésüket is olyan átmeneti állapotnak tekintették, amely csak addig marad meg, amíg az egész társadalom elproletarizálódik és így nem lesz mással azonos, mint egyetlenegy korábbi osztályával, nevezetesen éppen a felduzzadt proletárosztállyal. Elmélkedni lehetne afelett, hogy ebben az esetben a proletárosztály szűnne-e meg, avagy pedig az egész társadalom. Annyi azonban kétségtelen, hogy ez a felfogás az egyébként kimutatható államellenességgel teljes összhangban van. Ha ezt az államellenességet tekintjük az individualizmushoz való közelség mértékének, akkor az osztályharcos proletárszocializmus ugyanúgy közel áll hozzá, mint akár a tőkeuralmi szervezetek.

Az állammal szemben elfoglalt állásponthez hasonló az a magatartás, amelyet az egyes szellemi irányok és szervezeti mozgalmak a nemzeti gondolattal szemben tanúsítanak. Ha az állam a társadalom egységének hatalmi szervezete, akkor a nemzet valahol középpüthelyezkedik el az állam és a társadalom között. Szorosabb összetartozást fejez ki a társadaloménál, de lazább összetartozást az államénál. A nemzet az államilag szervezett társadalom érzelmi közössége. Nem pusztán az együttélésből és együvértartozásból származó érdekezékenység teszi a nemzetet, hanem a közös származás és közös múlt, a közös hagyományok és közös eszmények, a közös nyelv, közös gondolkodás és közös kultúra, tehát a rokon testi, lelki és szellemi alkat, mely a nemzet

minden tagját egyenlőképen jellemzi s amelyből kiüt és feltűnik minden az általánostól eltérő idegen vonás. Van az egyének nemzetiségében valami ősnövésű, földbegyökerezett, elemi erejű, ami már az egyének természetévé, jellemévé lesz és így tudatosan alig is változtatható meg. Ezért a társadalmi összetartozás nagymértékben függ attól, hogy abból az érzelmi közösségből sarjad-e ki, amelyet nemzetnek nevezünk. Az állam ereje és a társadalom egysége annál nagyobb, minél nemzetibb az állam és a társadalom, vagyis minél inkább áll mögötte és él benne ez az érzelmi közösség : a nemzet.

Az individualizmus, az egyéniség kultusza, amely a társadalomban legfeljebb eszközt lát az egyéni célok elérésére, kevésbé egyeztethető össze a nemzeti társadalommal, mint azzal, amely öncélúságának nincs ennyire tudatában. Ezért az individualizmus hajlamos arra, hogy túlemelkedjék a nemzeti társadalmon, kiterjeszkedjék a nemzetköziség irányában és kiterjedjen az egész emberiségre. Az individualizmusnak ez a nemzetközisége ugyan még nem egyenesen nemzetellenes, hanem legfeljebb nemzetfölötti, de van benne lekicsinylő értékelés a nemzeti társadalommal szemben, amellyel az egész emberiséget, mint magasabbrendű társadalmat helyezi szembe. Ez az emberiség, mint társadalom azonban csak földrajzi értelemben van meg, mint a föld lakott területeinek egymáshoz való kapcsolódása, de már a föld különböző részein lakók egymásnak teljesen idegenek, semmi szellemi közösség közöttük nincs, mint például az eszkimók és a busmannok között, akik egymás létezéséről is alig tudnak. Az emberiség inkább csak természetrajzi gyűjtőfogalom, társadalomtudományilag alig több az ember eszméjének kiszélesítésénél, legfeljebb szintén gyűjtőfogalom a különböző emberi társadalmak összefoglalása számára, vagy pedig a társadalmi fejlődés élé állított követelmény, megvalósítandó eszménykép. Ez még nem jelenti egyúttal azt is, hogy a nemzeti társadalmak között magasabbrendű kapcsolatok nem jöttek volna létre. Valóban van egy európai kultúrközösség, amelynek különböző nemzetiségűek egyaránt részesei s amely túlterjed az európai határokon is, mert a fehér embert Európán kívül is hajlandók vagyunk európainak tekinteni. Vannak nemzetközi vallási közösségek, mint mindenekelőtt a katolicizmus, sőt ezen-

felül a kereszténység nemzetközi közössége, amely nem szorítkozik a fehér ember települési területére sem. Vannak az európai kultúrának kihatásai idegen földrészekre és idegen fajokra, amelyek külön sajátosságaik megőrzése mellett is érintkezést találnak és kapcsolatokat létesítenek a fehér emberek kultúrközösségével, még ha külön sajátosságaik között ősi vallásukat is megtartanak, mint például a japánok. Amikor az individualizmus felülemelkedik a nemzeti társadalmon, ezekre az egészben véve mégis csak laza nemzetközi közösségekre is gondol, mintha ezek már az egy társadalomba tömörült emberiségnek volnának a szervezetei. A fehér ember, mint a világ ura, aki nem szorulhat országának szűk határai mögé, hanem földrészekben gondolkodik és a világ minden részén egyaránt otthon van, elterjeszti a maga civilizációjának eredményeit az egész világon s ahogy a bennszülöttek kunyhói elé kikötők, szállodák és vasutak épülnek, posta- és táviróállomások létesülnek, a nemzetközi közlekedési hálózattal és a nemzetközi árucserével kifejlődő világgazdaság mögött már ott látja az individualizmus az emberiséget, mint egységes társadalmat. A tőkeuralmi szervezetek, amelyek nemzetközi kapcsolatokat hoznak létre és a világpiacra rendezkednek be, szintén hajlandók túlnőni és túlnézni a nemzeti társadalmon, az emberiség mint társadalmi egység felé. Végül a proletárszocialista munkásmozgalom, mely a tőke nemzetköziségét leleplezni vélte, a maga részéről is nemzetköziségre törekedett, sőt a nemzeti társadalmak ellenségévé lett és a nemzetközi osztályszervezkedés, valamint osztályharc szükségességét hirdette, mintha a proletárszocialista meggyőződésű munkásság az emberiségnek, mint egységes társadalomnak, egyik kialakult osztálya lenne. Hogy ez a proletárnemzetköziség nagyobb mértékben maradt feladat, mint amennyire valósággá lehetett, nem változtat azon a tényen, hogy a proletárszocializmus a maga követőit a nemzeti társadalmakkal ellenségesen szembe fordította.

II. A szociális irányú társadalom.

A társadalmi életnek az egyénnel szembenálló sarkos ellentéte maga a társadalom. Az egyénies, individualisztikus szellemi iránynak szélső ellentéte a társadalmias, szociális szellemi irány.

A társadalom kétféle alakja közül tehát az individualisztikus társadalommal szemben jelentkező másik: a szociális irányú társadalom. Tulajdonképen szocializmusról és szocialisztikusról kellene szólni, ha ezek az elnevezések más fogalmak megjelölésére nem volnának már használatosak. A szocializmus a kialakult szóhasználat szerint azt a szellemi irányt jelzi, amely a társadalom alsó osztályait, elsősorban az ipari munkásosztályt felemelni igyekszik, majd azon a címen, hogy ez osztályok tagjai a társadalomban a számszerű többséget alkotják, az uralmat is nekik akarja juttatni, végül az egész társadalmi rend teljes átalakítására törekszik ez alsóbb osztályok különleges érdekeinek megfelelően. Közkeletű fogalma szerint a szociálpolitika is az alsóbb osztályok megsegítésére korlátozódik s a szociális jelzővel is általában veleszeng a karitatív szempont. Így értelmezve a szocialisztikus szellemi irányt nem lehet úgy tekinteni, mint amely az egész társadalom együttes érdekéből és magasabbrendű közösségi eszméjéből indulna ki, hanem csak mint olyat, amely részérdekek kifejezését és érvényesülését tűzi ki céljául. Még az utópistáknak nevezett szocialisztikus rendszerek inkább irányították figyelmüket a társadalom egésze felé, így amikor a felsőbb osztályok belátására bízták a társadalmi rend megjavítását és ez osztályok meggyőzése útján vélték elérni az alsóbb osztályokra kedvezőbb új rendet, de már a munkásmozgalomra jellegzetes szellemi irányzat szerint, amelyet oly találóan nevezett el Sombart proletárszocializmusnak, a munkásosztály a többi osztály legyőzésével a saját osztályuralmát akarja megteremteni, sőt folytatólag ez osztályok megsemmisítésére tör. Eltekintve attól, hogy az ipari munkásosztály tagjai önmagukban nem is alkotják a társadalomhoz tartozók többségét, az igazán társadalmias irány szempontjából a pusztán számszerű többség sem adhatja meg a jogcímet a kizárólagos uralomhoz, különösképpen pedig nem hivatottak a társadalom kizárólagos vezetésére azok az osztályok, amelyek mint alsóbbak a szellemi színvonaluk tekintetében is alacsonyabban állanak a többiekénél.

A szocializmus abban az időben tört felszínre, amikor az individualizmus a virágkorát élte, de már kiütöztek legnagyobb fonáságai és ép ezek ellenlábasaiként kelt életre a munkásmozgalom. Ha csak arra figyelünk, hogy az individualizmus az

egyéniesség kultusza, a szocializmus pedig egy tömegmozgalom hitvallása, akkor jogosan lehetne közöttük a legteljesebb ellentétességet megállapítani. De az individualizmus, mint uralkodó korszak hatása alól a szocializmus sem tudta kivonni magát. Így legfőképpen a társadalomnak mint egésznek megítélésében ugyanaz a felfogás jellemzi a szocializmust, mint az individualizmust, nevezetesen az, hogy a társadalomban nem látnak más egyének összegénél és az egyének céljainak eszközénél. Csak amíg ez az individualizmusban az egyének jelentőségének kiemelésére szolgál, a szocializmust az egyének számának hangsúlyozására képesíti. Ezért az előbbi számára az egyének versenye a társadalmi életfolyamatnak olyan szentesített eszköze, mint az utóbbi számára az osztályok harca. A kíméletlen verseny, aminek az egyének versenye mutatkozik, csak olyan társadalombontó erő, mint a forradalom jelszavát hangoztató osztályharc.

Az igazán társadalmias szellemi irány az egyénnel nem az alaktalan tömeget, a sokaságot helyezi szembe, hanem az összességet, sőt egységet, nem a társadalomhoz tartozók többségét, hanem az egészét. Ez az egész már logikailag is előbbrevaló a részeinél s kétségtelen, hogy a részeket a kölcsönös egymásrautaltság szálai kötik össze. Számos elméleti rendszer van, amely az igazán szociális irányú társadalom egyes jellegzetes vonásait élesen kiemeli, így az univerzalizmus vagy a szolidarizmus. De a társadalom egységének leglényegesebb kifejezője az, hogy minden különálló társadalomnak sajátos eszméje van, ami minden más társadalomtól határozottan megkülönbözteti. Éppen ez az, ami a nemzeti társadalmakra olyannyira jellemző s az egymást követő nemzedékek sodrában kizárja a lehetőségét annak, hogy egy társadalom jellegét kizárólag az egy tetszésszerű pillanatban élő egyének számszerű összege határozza meg. Ezek az egyének folyvást változnak, sőt még a nemzedékek is felváltják egymást, anélkül, hogy a nemzeti társadalom eszméjének ugyanakkor változást kellene szenvednie. Ebbe a nemzeti társadalomba beletartozik minden egyén és minden osztály vagy bármely más csoport, mely csak része, tehát csak alárendelt tagja és eszköze lehet az egésznek. Az egyént vagy bármily csoportot megillető minden jog az egésztől származik és minden kötelesség az egésszel szemben áll fenn. A társadalom egységének legerő-

teljesebb hatalmi szervezete, az állam is a társadalom egységének alapjául szolgáló eszmének, a nemzeti eszmének a szolgálója és érvényrejuttatója.

A társadalom egysége és a nemzeti eszme uralma nem minden további nélkül egyszerű népuralom, vagyis demokrácia. A népben megvannak mindazok a feltételek, amelyek egy társadalmat nemzetivé tesznek, mihelyt államhatalmi szervezetet tud létesíteni magának. De a nép, önmagában véve, általában még nem is társadalom. Egy nép több társadalomhoz tartozhatik, sőt több társadalom nemzeti jellegét egyszerre is meghatározhatja, mint az angolok a brit szigeteken és az északamerikai földrészen. Egy nép lehet uralkodó az egyik társadalomban és alávetett a másikban, mint mindazok a népek, amelyek hazájukon kívül szórványokban élnek. De tartozhatik egy nép több társadalomhoz anélkül, hogy bármelyiknek nemzeti jellegét megadná, mint például a zsidók. Lehet a nép csak egy társadalomnak része úgy, hogy annak nemzeti jellegét vagy maga vagy más nép határozza meg. A nép természetes törekvése, hogy saját nemzeti társadalmát megteremtse, még pedig összes népi erőinek lehető összefogásával. Amikor azonban népuralomról, demokráciáról beszélünk, akkor a nép fogalmilag szembekerül a nemzettel, vagy legalább is a nemzettől eltérő értelmezést nyer egy államhatalmilag szervezett társadalmon belül. A népuralom azt akarja jelenteni, hogy az államhatalom kialakítására a nemzeti társadalomba tömörült egész nép vagy legalább is túlnyomó többsége nyer befolyást. A népuralom nagy problémája ép abban van, hogy a nép sokaság, amely a maga tömegében az uralom gyakorlására nem alkalmas. Ezt csak képviselők útján teheti, akiket választania kell s ekkor már a nép nevében és megbízásából mások tartják kezükben a hatalmat. Pedig a népuralom önmagában is aggályos abból a szempontból, hogy a nép a nemzeti eszme érvényesítése helyett csak saját pillanatnyi érdekeit tarthatja szem előtt vagy saját érdekeinek felfogására sem alkalmas, vagy végül a saját jól felfogott érdekeit sem a leghelyesebben szolgálja. A népet talán nem lehet megvesztegetni, de tetszetős jelszavakkal meg lehet tévesztetni és félre lehet vezetni. Mikor pedig a népnek meg kell választania a képviselőit, ez csak a többségi elv alapján történhetik, ami azzal járhat, hogy a többség akarata

kizárólag érvényesül, a kisebbség pedig semmivé válik. Még arra sincs biztosíték, hogy a többség igazi többség-e, mert a választókerületek szerint tagolt szavazás mellett az országos többség úgy oszthatik el, hogy a szavazások végeredménye szerint kisebbséggé lesz. Még nagyobbá válhatik az eltolódás azzal, hogy a szavazásra jogosultak körének megvonása sem történhetik minden önkény nélkül és a szavazásra való kötelezés mellett sem érhető el, hogy minden szavazásra jogosult leadja a szavazatát. Mindezeknél az okoknál fogva a többségi elv nem több egy nyomorúságos pótszernél, amelyet csak az tesz ajánlatossá, hogy a lehetséges megoldások közül még a legkevésbé rossznak kell tartani. Hasbach célszerűnek és hasznosnak mondja a többségi elvet, de csak azért, mert elejét veheti a többségi akarat erőszakos érvényrejuttatásának: «Sie ist die Schlimmerem vorbeugende Anerkennung der voraussichtlichen Wirkung physischer Übermacht».¹ A többségi elven alapuló népuralom pártok küzdelmévé teszi a politikai hatalomra való törekvést, amely a maga időnkint éppen nem válogatós eszközeivel olyannyira emlékeztet az egyének kíméletlen versenyére vagy a forradalmi osztályharcra, hogy a társadalom egységének előmozdítása helyett ugyancsak inkább társadalombontó erőnek számíthat. A pártok tőkeuralmi szervezetekké fajulhatnak el, amelyek sikerét pénzügyi erejük és hírverési eszközeik határozzák meg. A sajtóra nyert befolyásukkal nemcsak irányítják, hanem egyenesen csinálják a közvéleményt, úgyhogy a nép nem is veszi észre, amikor a más fejével gondolkodik és a más érdekei szerint szavaz. Nem meglepő aztán, ha a demokrácia egész egyszerűen plutokráciává lesz, mint ahogy az *Encyclopaedia Britannica* munkatársa is elismeri: «Plutocracy reigns in many a democracy. Indeed democracy, satisfied with political liberty, has never yet prevented, or often tried to prevent, either open or secret plutocracy».² Ahogy a nagyvállalatok érdekeltséget vállalnak egy másik vállalatnál anélkül, hogy az egész vállalatot meg kellene szerezniök, úgy érdekeltséget vállalnak a sajtóban és a pártoknál is anélkül, hogy a háttérből ki kellene lépniök és ezzel felismer-

¹ W. Hasbach: Die moderne Demokratie. 1912. 309. l.

² B. Whitlock: Democracy. Encycl. Brit. 1929. 7. köt. 185. l.

hetővé kellene válniok. Minél rejtettebb a befolyásuk, annál nagyobb a hatalmuk. Ezzel azonban a plutokratikus népuralom a többség nevében, de egy kisebbség érdekében és a társadalmi egység eszméjével ellentétben szerzi meg és gyakorolja az államhatalmat.

A társadalomnak, keletkezéséhez és fennállásához, szüksége van a népre, mint alaktalan tömegre, amelyet aztán különösképpen hatalmi szervezetével, az állammal egységbe foglal. Az egy néphez tartozókat jellemző közös vonások teszik a társadalom egységét belsőleg, érzelmileg is teljessé azzal, hogy az államhatalmilag szervezett társadalmat nemzetté, nemzeti társadalommá emelik. A nép a maga ösztönös, tudattalan, tömegszerű és alaktalan életét tovább élheti akkor is, amikor már nemzetté lett, úgyhogy nép és nemzet valósággal egymás mellett élnek és egymástól megkülönböztethetők maradnak. A nemzetben a népi jellemvonások tudatosakká lesznek, a nemzethez tartozók ráeszmélnek az ő tudatalatti énjükre, sőt ráeszmélnek egész népüknek ösztönös sajátságaira, faji adottságaira. A népben megvannak a nemzetté levés feltételei, az államhatalmilag szervezett társadalom megadja a nemzettelevés alkalmát s azok, akikben a nemzeti eszme tudatossá válik, teremtik meg és tartják fenn a nemzetet. Bennük, a nemzet hivatott vezetőiben él a nemzet, amely állandóan visszanyúlik a népbe és időnkint fel emeli magába. Enélkül a népi kapcsolat nélkül nincsen nemzet és ezzel a kapcsolattal válik a nemzet azzá az érzelmi közösséggé, ami a lényegét megadja. De a társadalom és a nemzet sem válik egygyé azzal, hogy a társadalom nemzeti társadalommá lett. A társadalom mindennapi élete, különösen a munkamegosztáson alapuló gazdasági tevékenysége, nemzeti szempontból messzemenően színtelen és eddig a mértékig közömbös. A kultúra és a politika az a két szellemi terület, amelyen a nemzet elsősorban kifejezésre jut s ahol a társadalom csak mint nemzeti társadalom léphet fel. A szórványként élő népi kisebbség helyzete deríthet fényt arra az összefüggésre, amelyről itt szó van. Ez a népi kisebbség kétségkívül részese annak a társadalomnak, amelyet a népi többség is alkot. Ennek a társadalomnak nemzeti jellege van és ezt a népi többségtől nyeri. A népi többség nemzetté emelkedik s a kérdés most már az, hogy ennek a nemzetnek részese-e

az a népi kisebbség, amely a népi többségen kívül áll, de a nemzeti társadalomnak mint társadalomnak részese. A válasz attól függ, hogy a népi kisebbség bele tud-e illeszkedni abba az érzelmi közösségbe, amely a nemzet lényegét megadja. Ennek a beilleszkedésnek úgy kell végbemennie, hogy azért a népi kisebbség különálló népi jellege megmaradhasson, mert csak ha ez lehetséges, beszélhetünk a nemzet különleges tartalmi eleméről, míg enélkül csak arról volna szó, hogy a népi kisebbség a népi többségbe beolvad. A népi kisebbség egy másik népi többséggel meghatározott nemzetbe nem illeszkedhetik ugyan be oly teljességgel, mintha a nemzetet a saját népi többségi határozta volna meg, de azért a nemzet érzelmi közösségébe még mindig beletartozhatnak. Ugyanakkor pedig a kisebbség népi jellegének megmaradása folytán népi összetartozása sem szűnik meg esetleg oly népi többséggel, amely más társadalomban él és annak nemzeti jellegét meghatározza, anélkül azonban, hogy az előbb említett kisebbség ez utóbbi társadalom és nemzet részévé lehetne. A népi kisebbségekkel megtüzdelt nemzeti társadalom nemzeti egységén ezek a kisebbségek kétségkívül nyomot hagynak, még akkor is, vagy talán éppen akkor, ha többség és kisebbség együttesen valódi nemzet, vagyis a népi különbségek mellett is a lehető legteljesebb érzelmi közösség. A demokráciának a többségi elv folytán bele kellene törődnie abba, hogy a népi többség a népi kisebbséget elnyomja. Ez elől a következmény elől a demokrácia csak úgy térhet ki, hogy a többenpű nemzeteket népi elemekre szétbontja. A történelmi fejlődés során összetelepült és egymással kibékített vagy legalább is kibékíthető népeknek külön nemzetekbe való szétszakítása azonban a nemzeti ellentétekké fokozott népi ellentéteket csak kiegyenlíthetetlenekké teheti és nem számol kellőképen a társadalmi életnek a néppel egyenrangú másik alapvezető tényezőjével, az országterülettel, vagy ahogy ma más szóval is mondani szoktuk, a népek életterével.

Az ország az államhatalmilag szervezett nemzeti társadalom települési területe. A néphez tartozó egyének számának, a népességnek egy meghatározott földterület felel meg, amely nélkül a népesség adott száma meg nem élhet. Amint egy körülhatárolt földterületen csak egy meghatározott számú növény teremhet meg, a népesség sem szaporítható tetszés szerint a megélhetésére

szolgáló földterület egyidejű szaporítása nélkül. A földterület termőképessége véges határig növelhető s véges az a határ is, ameddig a népesség létszükségletei leszoríthatók. A föld népeletartó képességéhez viszonyított sűrűbb népesség és a további nagyobb népszaporodás olyan aránytalanságot teremt népesség és terület között, amit vagy a népesség csökkentésével, például kivándorlással, vagy pedig a terület növelésével, például hódítással, kell kiegyenlíteni. A nemzeti társadalom és az államhatalom a nagy népszámot feltétlen értéknek tekinti, mert a nagyobb népszám általában politikai és katonai túlsúlyt biztosít. Ép ezért a nemzeti népesedéspolitika a népszaporodás előmozdítását tartja kötelességének, tekintet nélkül arra, hogy annak az életszínvonal leszállása, kivándorlás vagy a gyarmatosítás kényszere lehet a következménye. Amíg a világon még szabadon elfoglalható területek voltak, a kivándorlásnak és gyarmatosításnak még tág lehetőségei állottak fenn. Ma ellenben a világ már fel van osztva és nemzetpolitikai tekintetben is fennáll az a földzárlat, amelynek gazdaságpolitikai jelentőségét Oppenheimer a föld magántulajdona alapján, kevesebb jogosultsággal, vitatta. A földzárlat gazdaságpolitikai elmélete szerint a tőkeuralmi rendszer a termőföld magántulajdonával állna vagy bukna, ami történetileg is helytelen, mert a tőkeuralom a feudalizmus földkötöttségi rendszerének legyűrésével jött létre, vagyis a termőföld magántulajdonának megszüntetésével a tőkeuralom csak erősödne. A termőföld magántulajdonából származtatott földzárlatnak azonban van egy kétségbe nem vonható következménye a földbirtokmegosztás időnkinti aránytalanságában, amellyel szemben államhatalmi beavatkozás szokott szükségessé válni. A földzárlat nemzetpolitikai értelmezése a nemzeti társadalmak települési területének időnkinti aránytalanságára utal, amit más, mint a nemzeti társadalmak hatalmi szervezeteinek, az államoknak mérkőzése nem tud eligazítani, ez pedig a háború. Amíg a területváltoztatásoknak más módját megtalálni nem lehet, addig a háborúk sem válnak elkerülhetőkké. Igaz, hogy háborúkat nemcsak területváltoztatásokért vívnak, de a legtöbb háborúnak vagy az előterében vagy a háttérben felismerhető a területváltoztatásokra irányuló törekvés. Ha egy állam egy nép összefüggő települési területének

minden részét be akarja vonni nemzeti társadalmának települési területébe, akkor az államhatalmi terjeszkedés célja ugyan nem elsősorban területszerzés, hanem az azonos népiségű egyének összefogása, de ennek eszközeként az általuk lakott terület megszerzése is. Az élettér, közkeletű fogalma szerint, pedig túlmegegy még a települési terület és az ország határain is. Eszerint nagyterekre oszlik a világ és minden nagyterhez hozzátartoznak a határain belül települt államok, míg az ezen kívüleső államok, mint téridegenek, távoltageandók tőle. A nagyterhez hozzátartozó államok azt a területet, amelyen egymással osztoznak, közös életterüknek tekintik, ami onnan ered, hogy nemzetgazdaságaik nem önállók és a különböző természeti adottságaik alapján egymással folytatható árucserére rá vannak utalva, míg a nagyterén kívüleső nemzetgazdaságok beavatkozása a nagytergazdaság összhangjára csak zavaróan hat. Ezért a téridegen államok és nemzetgazdaságaik távoltageandása a nagyter államainak közös életterétől politikai, hatalmi feladattá lesz, ami szintén háborúra vezethet. Magyarországnak az európai szárazföld nagyterébe való tartozása egészen szembeötlő példát szolgáltat. Mezőgazdasági kivitelünk felvevő piaca az európai nagyterén belül biztosítva van. A tengerentúli mezőgazdaság versenyének beavatkozása ellenben ezt a piacot súlyosan veszélyezteti. Magyarország nemzetgazdasága sem önálló és ezért életterünk a nagyterelmélet értelmében túlterjed az országhatárokon addig, amíg nemzetközi gazdasági egyensúlyunk már biztosíthatóvá válik, de még újból veszélyeztetve nincs.

A háború a létért való küzdelem egyik társadalmi alakja és pedig az államhatalmilag szervezett nemzeti társadalmak lét-harca egymással. A győztes állam akarata érvényesül, a legyőzött állam akarata, de esetleg léte is, megsemmisül. Kétségtelen, hogy az államhatalmilag szervezett nemzeti társadalmak viszolyában nincs független és érdektelen bíró, aki a háborút pártatlan ítéletével elkerülhetővé tehetné, mert ilyennek nem tekinthető sem az államok nagysága, sem az államok többsége. Másrészt az is kétségtelen, hogy a háboru kimenetele sem szolgáltat feltétlenül és szükségképen igazságot, mert csak a pillanatnyilag erősebb jogát érvényesítheti. A győztes a legyőzött pillanatnyi aléltságot igazságtalan béke kikényszerítésére használhatja fel,

ami már magában hordja új háborúk csiráját is. A magyar nemzet 1918 őszi sorsdöntő napjaiban is helyénvaló volt a figyelmeztetés, hogy az idegen győztes igazságosságába vetett vak hit jövő háborúk veszélyét idézi fel.¹ A megsemmisített államokkal nemzetek tűnnek el, de megmaradnak a népek s bennük tovább él a nemzetté levés és állammá szervezkedés törekvése. A győztes állam új államokat teremthet azzal a feladattal, hogy a bennük megszervezett népek új nemzetekké alakuljanak át, de nem teremthet új népeket. A mai Szlovákia és Horvátország a felelet arra, hogy a népi elv alapján lehetett-e Csehszlovákiát és Jugoszláviát a cseh és szlovák, valamint a szerb és horvát népi azonosságra ráépíteni, a mai Magyarország 75 százalékos magyar népi többsége pedig felelet arra, hogy az 51 százalékban cseh és 16 százalékban tót Csehszlovákia, valamint a 48 százalékban szerb, 23 százalékban horvát és 9 százalékban szlovén Jugoszlávia létesítése jobban megfelelt-e a népi elvnek, mint a csak ez államok megszűnésével megnagyobbodott mai Magyarország.

A magyar sors alakulása 1918 óta jó példa arra is, hogy a nemzeti lét állása a nemzeti társadalom minden osztályának és minden egyedének életsorsát is döntően befolyásolja. Az elszakított történelmi országrészekről menekültek és a kisebbségi sorsra ítélt visszamaradtak, valamint a megcsönkített hazában összezsúfoltak, mindegyik a maga módján, a megaláztatástól a nélkülözésig végigszenvedték a magyar állam politikai hatalmának, a magyar nemzet életerejének és a magyar nép életlehetőségének gyöngülését. Ugyanígy kell a magyar állam, nemzet és nép megerősödését mindenkinek megéreznie, mihelyt csak a háború nagy próbatétele baj nélkül elmúlhatik a fejünk felől. De talán még a mi példánknál is jobban mutatja nemzeti erő és egyéni sors között az összefüggést a viláгурalmat kezükben tartó angol-

¹ «Nem pacifista az, aki Magyarországnak olyan alakot akar adni, melyben nem tud megélni. Aki Magyarországot megnyomorítja, akár mennyire legyen is az független jog szerint, kényszeríti arra, hogy maga indítson háborút testébe tolaodott ellenségei ellen. Aki Magyarországot feldarabolja és kiszolgáltatja a mohó követelőzőknek . . . , az nem pacifista, mert háborúra kényszeríti a jövő Magyarországot.» Uj Nemzedék (hetilap). 1918 okt. 26. «Jövő háborúk ellen.» 17. l. L. még u. o. «A magyarság jövőjéért». 1918 okt. 19. 10—12. l.

szász nemzetek példája. Az átlagos életszínvonal sehohsem olyan magas és az érvényesülési lehetőségek sehohsem olyan nagyok, mint az Egyesült Államokban és Nagybritanniában. Ha a két világháború közötti időben a munkanélküliek nagy száma mindkét országban ennek a tényállásnak látszólag ellent is mond, az északamerikai földrész és a brit világbirodalom mérhetetlen természeti kincsei, a két ország nagy tökegazdagsága s a két állam nagy politikai hatalma még a munkanélküliek helyzetén is éreztették a hatásukat, mely munkanélküliség egyébként a két világháború közt kátyuba juttatott világgazdaság következménye volt.

Az igazi nemzeti politika egyben mindig szociális politika is. Egy sokaságot nem lehet ugyan egységgé megszervezni máskép, mint hierarchikusan, minélfogva kevesen vannak a vezetők és sokan vannak a vezetettek, de az egységben csak akkor van erő, ha a vezetettek a vezetők becsületességében, rátermettségében és hozzáértésében egyaránt megbíznak. Az állam hatalmi egységét a nemzet érzelmi közösségének kell kiegészítenie s ehhez elkerülhetetlenül szükséges, hogy a nemzeti társadalom az erőseket fékezze, a gyöngéket pedig támogassa. A legkisebb és legbensőségesebb érzelmi közösség a család. Ahogy a családnak minden tagja egyenlőképpen fontos, úgy fontos a nemzetnek mint érzelmi közösségnek is minden egyes tagja. Ezzel függ össze a család jelentősége és a családvédelem kötelessége is a nemzet számára. A család a felnövő új nemzedékek nevelője, a nemzeti hagyományok ápolója, a nemzeti szellem megőrzője. De a család nemcsak társadalomfenntartó, hanem társadalombontó erő is, ha a családi összetartás a családtagoknak a család körén kívül nyújtott, különös kedvezésben, protekcionizmusban nyilvánul meg. Ilyen társadalombontó erő, de még felfokozott mértékben, a zsidók faji, felekezeti, népi összetartásának protekcionista szelleme is. Mindezekkel a társadalombontó erőkkkel szemben a nemzeti társadalomnak természetszerűen védekeznie kell.

Különös feladat hárul a nemzeti politikára az osztályellentétekben megnyilatkozó társadalombontó erőkkkel szemben. Az osztályellentétek kiegyenlítése a szűkebb értelemben vett szociális politikának tulajdonképeni területe is. A proletárszocialista munkásmozgalom határozottan társadalomellenes.

Az ipari munkásosztállyal azonban, amely ennek az osztályharcos szellemnek rabjává lett, a kiegyezés elkerülhetetlenül szükséges és remélhetően lehetséges is. Az ipari munkásosztályt nemzetközisége már valósággal népi jellegétől megfosztotta,¹ de legalább is a nemzet érzelmi közösségéből kiszakította. Az általános munkásvédő törvényhozáson kívül a vagyonkülönbségek mérséklése és a jövedelemmegosztás aránytalanságainak megszüntetése megmutatja, hogy a nemzeti állam a szociális kötelességeit komolyan veszi. De a proletárszocializmusnak a magántulajdon teljes megszüntetésére, a termelő eszközök kollektivizálására, vagy éppen a fogyasztás kommunizálására irányuló követelése a társadalmi rend fenntartása és a nemzeti élet fejlődése érdekében nem fogadhatók el. A szociális irányú társadalom sem nélkülözheti a termelésből az egyéni kezdeményezést és felelősségérzetet, a fogyasztásból pedig a választás szabadságát. Az előbbi nélkül a termelés kevésbé volna eredményes, az utóbbi nélkül pedig a fogyasztás célját és értelmét vesztené. A kis vagyonok tulajdonosainak a magántulajdonhoz való ragaszkodása nem szolgálhat jogcímül a nagyvagyonok fennállása számára, de a magántulajdon intézményének igazolásául elegendő. A magántulajdon feltétlen érvénye az individualizmus szellemi irányából származik, de a társadalmilag ellenőrzött és korlátozott magántulajdon a szociális irányú társadalom eszméjének is megfelel.

III. A kétféle társadalom alakja Spencernél.

Herbert Spencer az angol filozófiának és szociológiának egyik legjelentősebb képviselője, aki nagy befolyással volt az angol közgondolkodás kifejlődésére és az is feltehető, hogy ennek a

¹ «Az ipari munkásosztályt nem lehetett a néphez számítani, mert értékíránya egészen a legutóbbi időkhöz nem kizárólag a nemzet volt — elszakadt a földtől és sokszor a népi hagyománytól is és lelkében másirányú, más cél felé mutató öntudat uralkodott. Egyedeiben alkotó része volt a nemzetnek — de az osztálytársadalom jellegét kihangsúlyozó marxista ideológia egészen a legutóbbi időkhöz megakadályozta ezt az értékes réteget, hogy szellemi energiáival kizárólag a nemzeti erőt gazdagítsa.» Trócsányi György: Néperő, nemzetető, államterő. Különlenyomat a Társadalomtudomány 1939. évi 1—3. számából. 94—50. l.

közgondolkodásnak a maga korára, az első világháború előtti időre, jellemző képviselője is volt. Spencer 1820-ban született és 1903-ban halt meg, tehát csaknem végigélte az egész XIX. századot. Sombart az angol közgondolkodás szempontjából való jelentőségének kidomborítására azt mondta róla, hogy ő az első világháború előtti angol szemmel nézve nem egy filozófus volt, hanem *a* filozófus. Háromkötetes hatalmas szociológiája, amely minket itt elsősorban érdekel, 1877-től 1896-ig jelent meg és a második kötet, amelyről alább szólnunk kell, az 1882. évben látott napvilágot. Ebben a második kötetben fejt ki Spencer részletesebben, hogy a társadalomnak milyen két alakját látja és ezeknek mik a jellemző vonásai. Spencer kétféle társadalma közül az egyik a *«militant type»*, vagyis a harcos társadalom, a másik pedig az *«industrial type»*, amit a gazdasági társadalomnak lehetne neveznünk. (Az angol szóhasználatnak megfelelően sem lehet iparinak mondani,¹ de ahogy Spencer használja a szót, úgy is helyesebb gazdaságinak nevezni.) A társadalom két alakja között fejlődésfokozati különbség van, amennyiben a fejlődés a társadalom harcos alakjától a társadalom gazdasági alakja felé tart. Kezdetleges társadalmaknál a harcos alak nemcsak majdnem általánosan megtalálható, hanem egyben szükséges is, mert e társadalmaknak állandó védekezésre van szükségük ellenséges társadalmakkal szemben. Mi több, ezt a fegyveres harcot Spencer még abból a szempontból is helyesli, hogy ezzel egészséges kiválasztódás jön létre az ellenségeskedő társadalmak között. A fejlett társadalmakra vonatkoztatva ellenben a társadalom harcos alakja szükségtelené válik és fejlődési visszamaradottságot jelent. Érdemes ezzel kapcsolatban megemlíteni, hogy Spencer a társadalom gazdasági alakját a szocializmus társadalmától határozottan megkülönbözteti, a szocializmus bírálataánál pedig a szocializmus társadalmának a harcos társadalommal való rokon vonásait emeli ki. A szocializmus bírálata egy másik fejlődési irány kimutatására is alkalmas szolgál, amely szerint a fejlődés az állambatalmi szabályozástól az egyéni szabadság irányában halad. Arra a

¹ V. ö. Navratil Ákos előszavával (1909 IX. 1.) *Toynbee*: Anglia gazdasági forradalma a XVIII. században c. mű fordításához.

kérdésre, hogy kétféle társadalma a valóságban mennyire található fel, különösképen, hogy fejlett társadalmakban mennyire van meg, Spencer elismeri, hogy a két alak jellemvonásai általában keveredni szoktak, vagyis tisztán nem igen fordulnak elő. Mégis a maga korára vonatkoztatva a fejlett társadalom harcos alakjának példájául a cári Oroszországot és a császári Németországot említi meg, míg a társadalom gazdasági alakjához legközelebb esőnek egy Franciaországgal megvont párhuzam alapján Angliát találja. De csak legközelebb esőnek, mert Anglia esetében is felfedezi a társadalom harcos alakjának időszakonként visszatérő vonásait. Így is találó marad a megkülönböztetés és azt lehetne mondani, hogy a harcos és a gazdasági társadalom ellentéte mögött a német és angol társadalomfelfogás ellentéte is meghúzódik.

A harcos társadalomnak Spencernél felsorolt ismertető jelei részben olyanok, amelyek a társadalomnak abból a célkitűzéséből származnak, hogy a háborúra mindig készen kell állania és a győzelem feltételeit az előre lehetséges legnagyobb mértékben meg kell teremtenie. Részben azonban olyan ismertető jeleket is kapunk, amelyek nem feltételei a háborús készültségnek, hanem inkább csak velejárói vagy következményei ennek a magatartásnak. Itt válik a jellemzés különösen nehézé, mert egy társadalom fajtáját úgy leírni, hogy az időtlenül érvényes legyen és a társadalom különböző szellemi, valamint erkölcsi fejlettségi fokától függetlenül igaz maradjon, csak a leírás tartalmi elszegényítésével lehetséges. Ha pedig ez az elszegényítés nem következik be, akkor az általános érvényesség megveszendőbe. Spencer, aki a kezdetleges társadalmaknak különös figyelmet szentelt, könnyen esik abba a hibába, hogy a reájuk jellemző vonásokat általános érvényűeknek tekintse, tehát a fejlett társadalmak ismertető jeleinek is minősítse. Ezt a körülményt mindig szem előtt kell tartanunk, amikor a Spencer meghatározásain végigmegyünk.

A harcos társadalom sikeres helytállásának első feltétele erőinek minél teljesebb egyesítése, az együttes fellépés, a *corporate action*. Ha két, egyébként egyenlő, társadalom közül az egyik egységesebben tud fellépni, jobban összpontosítani tudja minden erejét, illetve inkább fel tudja használni minden

emberét, mint a másik, az már a győzelem felől is biztos lehet. A siker második feltétele, hogy a harcosokat a nem harcolók szervesen kiegészítsék. Először mindenkinek, aki a harcra képes, harcosnak is kell lennie; másodszor pedig mindenkinek, aki a harcra nem képes, olyan munkát kell végeznie, amellyel a harcosokat segíti. Ha a harcosok a nem harcolók részéről nem részesülnek kellő támogatásban, maguknak kell saját ellátásukról gondoskodniok, ami erejüknek a harctól való elvonását okozza, tehát harci erejüket csökkenti. Mindazt a munkát tehát, amelyet a harcosok részére a nem harcolók is el tudnak végezni, ezeknek el is kell látniok, hogy a harcos társadalom harci ereje a legnagyobb lehessen. A siker harmadik feltétele, hogy egyrészt a harcosok, másrészt pedig a nem harcolók is minél szervezettebben járjanak el, valamint egymással is szerves egységet alkossanak. Ez az átfogó szervezethez hozza magával, hogy a társadalmi összefüggés alakja az alárendeltség lesz, a *subordination*. Az egyén nem rendelkezik sem az élete, sem a vagyona felett és a cselekvési szabadsága is elvész. Az életével, a vagyonával és a cselekedeteivel is az állam rendelkezik és a társadalom szolgálatára kell készen állnia. Az élete nem az övé: «his life is not his own»; az egyén az állam tulajdonába megy át: «the individual is owned by the state». Az alárendeltségi viszony folytatódólagos fokozatokban épül ki, amely a központosítás irányában halad, egy legfőbb ellenőrző szerv felé, ahol minden hatalom összpontosul, de innen kiindul egy kényszer-szervezet lefelé, úgyhogy mindenkinek a helye szigorúan meg van határozva a társadalomban. Ennek az eredménye a központosított és a fokozatos alárendeltség szerint tagozott katonai szervezet, amely a harcosokra és nem harcolókra egyaránt, ha nem is egyenlő mértékben, kiterjed, a *centralization* és *regimentation*. A katonai és polgári életnek ez a fegyelmezett rendje megengedő és tiltó értelemben is szabályozva van, vagyis az előírások arra is kiterjednek, hogy mit kell és mit nem kell tenni, vagy legalább is arra, hogy mit szabad és mit nem szabad. Ebből származik az együttműködés kötelező, kikényszerített jellege, a *compulsory cooperation*. Ebből a társadalom felépítésének bizonyos merevsége jön létre, amely ellenállást tanúsít minden változással szemben, különösen pedig a helyváltoz-

tatást, a foglalkozások cserélését és a társadalmi helyzet megváltoztatását köti meg. Ezzel függ össze, hogy a harcos társadalom kedvez minden örökletességnek, vagyis annak, hogy a fiú az apát mindenben kövesse és az apa után megürülő helyet a fiú töltse be. Más szervezet, mint az államé lehetően nem jut szóhoz, vagy legalább is hivatalos felügyelet alá kerül és mint önkéntesen létrejövő egyesülés csak akkor szívesen látott, ha az állam céljainak szolgálatára alakul. Mindebből kiderül, hogy a harcos társadalom legcélszerűbb szervezeti alakja az *egyeduralom*, ami rendszerint úgy jön létre, hogy a katonai vezetőből polgári vezető is lesz. De az egyeduralomnak is van egy fejlődő és egy hanyatló alakja, mégpedig az utóbbi az, amikor az egyeduralom polgári egyenlőséggel jár együtt, amit *Spencer egalitarian despotism* névvel illet. Szinte a legérdekesebb azonban Spencernek az a megjegyzése, amely a harcos társadalom gazdasági magatartására vonatkozik. Mivel a harc a gazdasági elszigeteltség veszélyével jár, a harcos társadalomnak erre már jóelőre fel kell készülnie és így önelégültségre és önellátásra fog törekedni, vagyis gazdasági önállóságot kell teremtenie és például vámvédő politikát kell folytatnia. Ép ezért a harcos társadalom gazdasági ismertető jelei a *self sufficient sustaining organization*, az *economic autonomy* és a *protectionist policy*. Ma egy szóval azt mondanók, hogy a harcos társadalomnak autarkióra kell törekednie.

A társadalom szerkezetével szükségszerű összefüggésben alakul ki polgárainak jelleme. A társadalom jellegétől függ, hogy mit tart a legfőbb jónak és ehhez képest mit igyekszik a polgáraiban kifejleszteni, mert erre buzdít, ezt támogatja és ezt jutalmazza. A harcos társadalom értékrendjében a legfőbb erény a testi életerő, a bátorság, merészség, vitézség és félelemnélküliség. Hozzá tartozóinak életéért más társadalom tagjainak életét követeli, sérelmeket nem bocsát meg és nem felejt el, elégtételt követel, sőt bosszút áll s ez a szellem az egy társadalomhoz tartozók egymásközti viszonyában is érvényre jut. Más társadalmak tagjainak az életre, szabadságra és tulajdonra való igényüket kevésre becsüli és ugyanez igények lebecsülése terjed el a társadalmon belüli viszonyokban is. A gazdasági munka az asszonyok és szolgák feladata lesz és meg-

alázóvá válik munkáért pénzt elfogadni. A zsoldosok ugyan hazafias érzés nélkül is harcolnak, mégis a hazafiság, amely dicsőségesnek tartja az életnek a hazáért való feláldozását, nagyban hozzájárulhat a harc sikeréhez és így a harcos társadalomban rendszerint meg is levő érzület. Fontos a harcos társadalom tagjainál az engedelmességre való hajlam, az alárendelésre való készség, a lojalitás és hűség a felsőbbsséggel szemben, valamint a hit a vezér képességeiben, akinek tekintélye minden új hódítással növekszik. A felsőbbség feltétlen követésével jár az egyéni kezdeményezés elnyomása és az egyéni vállalkozás hiánya, amit a parancsvárás és elfogadás pótol. A jelenségek megítélésében a személyi okok jutnak döntő szerephez, ami az okozati összefüggések felfedését akadályozza, a gazdasági haladást megköti és a szellemi művelődést elnyomja. Ez a beállítás a történelemben csak jelentékeny emberek tetteit látja és ők volnának eszerint azok is, akik a társadalmakat alakítják. E felfogás számára a társadalmi folyamat önmagát szabályozó jellege teljesen érthetetlen marad. Érdemes ennél a spenceri megállapításnál megállni, mert véletlenül éppen egy másik angol, Carlyle volt az, aki nagy embereknek, az ő hőseinek, cselekedeteiből és hatásából felépülőnek tekintette az egész világtörténelmet.¹ Igaz, hogy éppen erről a Carlyleről állapította

¹ Érdemes Carlyle álláspontját és Spencer nézetét erről az álláspontról szembesíteni egymással. Carlyle: «Universal History, the history of what man has accomplished in this world, is at bottom the History of the Great Men who have worked here. They were the leaders of men, these great ones; the modellers, patterns, and in a wide sense creators, of whatever the general mass of men contrived to do or to attain; all things that we see standing accomplished in the world are properly the outer material result, the practical realisation and embodiment of Thoughts that dwelt in the Great Men sent into the world; the soul of the whole world's history, it may justly be considered, were the history of these». On heroes, hero-worship and the heroic in history. 1840. 1—2. l. Ezzel szemben Spencer: «In the interpretation of social affairs, personal causation is consequently alone recognized. History comes to be made up of the doings of remarkable men; and it is tacitly assumed that societies have been formed by them. Wholly foreign to the habit of minds as is the thought of impersonal causation, the course of social evolution is unperceived. The natural genesis of social structures and functions is an utterly alien

meg Sombart, hogy az ő irodalmi szelleme mindvégig nem jellegzetesen angol: «eine durchaus unenglische Sondererschainung».²

A harcos társadalom fennállását szükségessé teszi a külső ellenségektől való fenyegetettség állapota. Ezért mindaddig, amíg a teljes külső biztonság el nem érhető, a gazdasági társadalom tiszta alakja nem jelenhetik meg, hanem a társadalom két fajtájának jellemző vonásai legfeljebb keveredve fordulhatnak elő. A valóságos társadalmak nem harcos alakjai tehát inkább csak fokozatos átmenetek a harcos társadalomtól a gazdasági társadalom felé. A kétféle társadalmat nem az különbözteti meg egymástól, mintha a gazdasági társadalomban több munkát végeznének, mert esetenként előfordulhat, hogy a harcos társadalom sokkal nagyobb munkateljesítményt tud felmutatni. Nem a végzett munka mennyisége, hanem az együttműködés alakja, a munkaszervezés módja az, ami lényeges. A harcos társadalomban minden parancsra történik, amivel szemben Spencer a gazdasági társadalom rendjét természetes rendszernek nevezi. A harcos társadalomban mindenki helyét az állása, a *status*, határozza meg, aminek a gazdasági társadalomban a szerződéses viszony, a szerződések rendszere felel meg. A harcos társadalomban a munkás eltartásban részesül, a gazdasági társadalomban ellenben béreket kap. A kezdetleges harcos társadalom a kölcsönös ajándékozástól jut el az árucseréig és innen a gazdasági társadalom változékony áraihoz. A valóságos társadalmak a kétféle társadalomnak olyan keveredését tüntethetik fel, amelyik a harcos társadalomhoz esik közelebb. Ebben

conception, and appears absurd when alleged. The notion of a self-regulating social process is unintelligible». The Principles of Sociology. II. köt. 1882. 600. l.

² Händler und Helden. 1915. 28. l. Ugyanitt található a Spencerről fentebb amlített megjegyzés: «den man in England ein Menschenalter hindurch, den Philosophen, schlechthin genannt hat». 9. l. Egy oldallal odább pedig: «der einflußreichste englische, Philosoph, unserer Zeit». 10. l. Ugyanitt van szó arról a kizárólag német szellemi táplálékról is, amely Carlyle szellemét kialakította. 18. l. Carlyle, aki 1795-től 1881-ig élt, a német irodalom angol interpretálója volt és különösen Goethe hatása alatt állott, akivel 1824 és 1832 között levelezést is folytatott. Sombart megjegyzése tehát, ha talán egyoldalú is, nem teljesen alaptalan.

az esetben a munkás társadalmi állása is olyan lesz, amely a katonáéhoz hasonlít. Ha viszont a valóságos társadalmak a gazdasági társadalomhoz közelebb eső keveredést mutatnak, akkor a katona társadalmi helyzete is olyan lehet, akár egy szabad munkásé. A gazdasági társadalom tiszta esetének jellemző vonásai inkább csak a harcos társadalom ellentétéként emelhetők ki és talán innen is származik, hogy a Spencer kiemelte jellemvonások nem egyszer kevésbé magának a gazdasági társadalomnak közvetlen velejárói, mint inkább a társadalom nem harcos jellegének következményei, ahogy ezt maga Spencer is elismeri. Ez vonatkozik elsősorban a gazdasági társadalom polgárainak a társadalom szerkezetével összefüggésben kialakulónak mondott jellemére. Spencer különben a gazdasági társadalom valóságos alakjait is abban a két fokozatban vizsgálja, mint ahogy a harcos társadalmakkal tette, tudniillik először a kezdetleges társadalmakat veszi sorra s azután a polgárosult társadalmakra tér át, miközben megállapítja, hogy a nem harcos kezdetleges társadalmak a társadalom gazdasági fajtájának fejletlen alakját mutatják. Ezúttal is hajlamos Spencer arra, hogy a kezdetleges társadalmak jelenségeinek általános érvényességet tulajdonítson, ami talán még aggályosabb, mint a harcos társadalmakkal kapcsolatban követett hasonló eljárás. Hiszen a fejlődés általános iránya szerinte a társadalom harcos fajtájától a gazdasági fajta felé vezet, amiből arra lehetne következtetni, hogy a kezdetleges társadalmaknak inkább a harcos, a fejlettebb társadalmaknak pedig inkább a gazdasági fajta a megfelelő életformájuk. Ezzel járna együtt a társadalmi rendnek az a változása, hogy a harcos társadalomban az egyének csak az állam javára szolgálnak, a gazdasági társadalomban pedig az állam volna csupán az egyének érdekében. A harcos társadalom esetében a kezdetleges társadalmak nyersesége nem általánosítható úgy, hogy a fejlett társadalmakra is érvényes lehessen. A nem harcos társadalom esetében pedig a kezdetleges társadalmaknak tulajdonított erények még olyan érvényűeknek sem tekinthetők, hogy a kezdetleges társadalmakra általánosíthatók lennének fenntartás nélkül. Amellett a társadalom nem harcos jellegéből netalán származtatható erények még mitsem bizonyítanak amellett,

hogy ezek az erények a társadalom gazdasági jellegével teljesen összeférnek. Spencer maga mondja, hogy üzletkötésben sok a tisztességtelenség: «in trading transactions there is much dishonesty». A nem harcos, fejletlen gazdaságú, kezdetleges társadalmakról alkotott minden általánosítás a gazdasági társadalmakra tehát legalább is aggályos.

A gazdasági társadalmat Spencer szerint mindenképp az ellenkezője jellemzi annak, ami a harcos társadalomra érvényes. Igy nincs szükség együttes fellépésre, ha külső ellenség veszélye nem fenyeget, valamint ha a belső felbomlástól se kell tartani, mert a társadalom tagjai netalán nem gondoskodnának saját eltartásukról és fajuk fenntartásáról. Nincs szükség alárendeltségi viszonyra, ha a polgárnak nem kell életét kockáztatnia, nem kell elhagynia a foglalkozását, hogy alávesse magát egy parancsnoknak, valamint nem kell átengednie közcélokra a vagyonát. A polgárnak nem kell feláldoznia egyéniségét a társadalomnak, hanem ép ellenkezőleg a társadalom feladatává válik az egyéniségének védelme, illetve az államnak lesz ez a legfőbb kötelessége. Azoknak a társadalmaknak kell jobban boldogulniok, amelyekben az egyéni jogokat nagyobb tiszteletben tartják. Ezeknek kell felülkerekedniök, mert a tagjaik a legjobban boldogulnak. Az államnak csak annyit kell tennie, hogy az egyéni tevékenységet illő korlátok között tartsa, illetve az egyéni ellentéteket kiegyenlítse, vagyis méltányos egyezséget hozzon közöttük létre. Nincs szükség egyeduralkodó központi ellenőrző szervre. Mindenkinek annyi szabadság jár, amennyi összeegyeztethető mások hasonló szabadságával. A korlátozás tehát kölcsönös. A szétágazó ellentétek kiegyenlítésére hivatott központi szervnek a legjobban egy képviselő felel meg, amelynek az átlagos, általános akaratot kell kifejeznie és végrehajtania, amely a többség akaratának felel meg. A javak mesterséges szétosztása helyett meg kell teremteni a rendes kapcsolatot a cselekedetek és eredményeik között, vagyis mindenkinek annyi keresetet kell juttatni, mint amennyit tevékenységével kiérdemel. Ez az igazság szolgáltatása, az *administration of justice*. A felsőbbrendű lássa előnyét a felsőbbrendűségének, az alsóbbrendű pedig szenvedje ennek a hátrányát. A társadalmak gazdasági létharcában az marad felül, amelyben többen

vannak a gazdasági életre legalkalmasabb egyének. Amely társadalomban a felsőbbrendű egyének hozzájutnak ahhoz, ami őket megilleti, ott ezek jobban fognak szaporodni, míg ahol ez nem történik meg, ott az alsóbbrendűek szaporodása nyer ösztönzést. Az alsóbbrendűek önkéntes támogatását ez még nem zárja ki, hanem terjed odáig, hogy a támogatottakat szaporodásra bírja. A hivatalos támogatás ellenben már nem engedhető meg. A szolgáltatás és ellenérték egyenlősége egyben a szerződéses viszony, a *contract*, rendszere is. A közhatalom tetszésszerű juttatásai helyett a kereslet határozza meg mindenkinek illő jutalmát. Ez biztosítja a felsőbbrendűek boldogulását is. A közhatalmi szabályozás nem írja elő, hogy mit kell tenni, hanem csak azt mondja meg, hogy mi az, amit nem szabad. A kikényszerített együttműködés helyét az önkéntes együttműködés foglalja el, a *voluntary cooperation*. Ennek felel meg, hogy a közhatalmi szervezkedés helyére is a magánjellegű szervezetek lépnek, a *private organization*. A központosítást is a széttagolás váltja fel, a *decentralization*. A szervezkedés irányára jellemző az egyesülések sokfélesége. A szervezkedés kötetlenségéből származik nagyobb alkalmazkodó képessége és nagyobb hatékonysága, az *efficiency*, ami a mindenkori új igényekhez való könnyebb hozzáidomulásban mutatkozik meg a leginkább. A békés nemzetközi viszonyoknak megfelelően megszűnik a gazdasági különállás szüksége, ami a szomszédos társadalmakat kölcsönösen előnyös csereviszonyba és kölcsönös függésbe hozza egymással. Ez megszünteti különállásukat és közös szervezetet létesít közöttük, vagy legalább is kormányaik szövetségét teremti meg.¹

¹ Spencer ezt az álláspontját csaknem azzal az érveléssel támasztja alá, mint már száz évvel előtte Smith tette. Az utóbbi szavait az angolok vezető közgazdasági hetilapja, az *Economist*, jelmondatának választotta. Smith: «Were all nations to follow the liberal system of free exportation and free importation, the different States into which a great continent was divided would so far resemble the different provinces of a great Empire. As among the different provinces of a great Empire the freedom of the inland trade appears, both from reason and experience, not only the best palliative of a dearth, but the most preventative of a famine, so would the freedom of the exportation and importation trade be among the different States into which a great continent was divided.»

A gazdasági társadalom kezdetleges alakjai a hozzájuk tartozó egyénekben olyan jellemvonásokat hoznának létre, amilyeneket ugyane társadalom fejlettebb alakjaiban is alig lehetne megtalálni. A kizárólag békés szándékok, a személyes kényszerhatalom hiánya, a népszerűen választott vezetők, a politikai korlátok enyhesége, az egyéni szabadság iránti érzék, valamint az eltökéltség ennek megóvására, a személyes összeütközések ritkasága, az erőszakosságok hiánya, mások igényeinek és tulajdonának tiszteletben tartása, sérelmek megbocsátása, természetes érzék az igazság iránt, asszonyok és gyermekek megbecsülése, saját jogaikhoz való ragaszkodás, ellenállás minden kényszerrel szemben a következő jellemvonásokban tükröződik vissza: függetlenség, tisztesség, megbízhatóság, nagylelkűség, szívesség, emberségesség. Mindezekben a polgárosult nemzetek nem vehetnék fel velük a versenyt: «its citizens are not likely to be the equals of the uncultured but peaceful peoples». Akik mégis a legközelebb állnának hozzájuk, az angolok és amerikaiak. Az alkalmilag előforduló komoly háborúk

Wealth of Nations. 1776. 240. l. Hasonlóan Spencer: «As the local divisions composing one of our great nations, had, while they were at feud, to produce each for itself almost everything it required, but now permanently at peace with one another, have become so far mutually dependent that no one of them can satisfy its wants without aid from the rest; so the great nations themselves, at present forced in large measure to maintain their economic autonomies, will become less forced to do this as war decreases, and will gradually become necessary to one another». The Princ. of Soc. II. 1882. 614. l. Az angol szabadkereskedelmi irányzat megértéséhez ellenben hozzátartozik Anglia gazdasági fölényének és ebből származó külön érdekének ismerete, amit jól kifejezésre juttat olyasvalaki, akiről nem lehet feltételezni, hogy Angliát ellenséges szemmel figyelte volna, Teleszky János: «Könnyű volt Nagybritanniának a szabadkereskedelmi rendszert oly soká fenntartani, mert olyan fölénye volt ipari téren más országok fölött, amelynek érdekében feláldozta mezőgazdaságát. A többi, ipari vagy ipart teremteni akaró országokkal szemben éppen ő volt az az erősebb, melynek a szabadkereskedelmi irány kedvezett és amellyel szemben a többieknek védekezniök kellett. Nagy gyarmati hatalma, tőkegazdagsága és összes versenytársait messze meghaladó kereskedelmi hajózása és erre támaszkodó, fejlett külkereskedelme pedig lehetővé tette számára, hogy nyersanyagszükségletét a legkedvezőbb feltételek mellett szerezhesse be». Közgazdaságtan. 1941. 383. l.

mellett azonban Anglia állandóan háborúban áll műveletlen törzsekkel: «continually carrying on small wars with uncivilized tribes». Anglia kormányzati vezetői pedig olyan emberek, akik iskolai neveltségüknél fogva a hét hat napján hősként Achillest tisztelik, hogy aztán a hetedik napon Krisztust csodálják: «whose schooldiscipline led them during six days in the week to take Achilles for their hero, and on the seventh to admire Christ». Nyilvános ebédeken pedig előbb a hadsereget és a haditengerészetet éltetik, mielőtt a törvényhozó testületről emlékeznének meg: «the nation at its public dinners toasts its army and navy before toasting its legislative bodies». Mindezeknél fogva a művelt nemzetek polgárainak jelleme csak egyes megközelítő vonásokban mutathatja fel azt, ami a gazdasági társadalom szerkezetével és a nem harcos jelleggel együttjár. Ilyen először is a szerződéses viszony terjedésével a függetlenség növekedése és ellenállás minden felelőtlen hatalommal szemben. A lojalitás pusztá tiszteletté csökkent, a hűség pedig a kormányzattal szemben együtt gyöngült az uralkodó iránt érzett hűséggel. Még a hazafiság is alábbhagyott, vagy legalább is szigorúbb körülírást nyert, mint *more qualified patriotism*. Az emberi jólét vágya kezdi elnyomni a nemzeti hírnév követését. A zsoldos katonánál a polgár nagyobb megbecsülésben részesül. Az egyéni kezdeményezés szabad utat talált, a vállalkozással járó előnyök újításokra adtak alkalmat. Gyöngültek volna a bosszúállás érzelmei, csökkent volna a támadó kedv, kevesebb lenne a személy és vagyon ellen elkövetett sérelem, alábbhagytak volna a kormányservek túlkapásai. A bűncselekmények csökkenő számával nőtt volna azok elítélése: «with decreasing amount of crime has come increasing reprobation of crime». Az angol történelem bizonyítaná, hogy mindez a változás a gazdasági társadalom irányában való fejlődésnek lett volna a következménye. A végén a gazdasági társadalom még az önzetlenség érzelmeit is kifejlesztené: «favours the growth of altruistic sentiments».

IV. A kétféle társadalom szelleme Sombartnál.

Az első világháború előtti időben a társadalomtan önálló léte az államtan mellett sokhelyütt, de különösen a német tudományban, nehezen tudott elismertetésre szert tenni. Az amerikai Rosznak 1920-ban megjelent szociológiája úgy nyilatkozik bevezetésében erről a jelenségről, hogy sehol Európában nem voltak a szociológia művelői olyan üldözésnek kitéve, mint Németországban az államtudományok képviselői részéről: «by the arrogant professors of *Staatswissenschaften*. Ezt a könyvet 1926-ban sajtószerűen német nyelvre lefordítva is kiadták, igaz ugyan, hogy például a fent említett «arrogant» jelzőt a német fordításból kihagyták.

Annyi tény, hogy az új nemzedék lélekalakító tudománya a XIX. század Németországában az államtan volt. Ennek a lélekalakító tevékenységnek első vonalában találjuk Heinrich v. Treitschke személyét, aki 1834-től 1896-ig élt és 1874-től a berlini egyetem tanára volt. Őrőla mondja az *Encyclopaedia Britannica*, hogy nagyobb befolyása volt a német ifjúságra, mint bárki másnak: «Treitschke did more than any one to mould the minds of the rising generation». Amikor halála után egy évvel egyetemi előadásait, amelyeket a politikáról tartott, közreadták, a bevezetés megjegyezte róla: «Zu Viele hatten den Führer verloren, den sie mit unbedingtem Vertrauen zu folgen gewöhnt waren». Treitschkének ezeket a politikai előadásait használjuk fel a továbbiakban akkor, amikor a 19. század második felének német társadalomfelfogásába bepillantást keresünk. Egyetlenegy nemzet sem érezte magát annyira katonásnak, mint a sedani győzelem utáni német birodalom, de nagy katonai felkészültsége sem teremtett számára olyan szárazföldi fölényt, mint amekkora például Anglia haditengerészeti fölénye volt. Mégis amikor ezért Németországot a militarizmus vádjával illették, nem tartották szükségesnek, hogy Angliát hasonló éllel marinizmusa miatt vádolják. Ha a tengerektől körülvett Anglia, világbirodalmától eltekintve is, igényt tarthatott arra, hogy a tengereken uralkodjék, akkor a Közép-Európába zárt országoknak is feltétlenül szükségük volt erős szárazföldi hadseregére. A tengeri és szárazföldi hadviselés sok különössége számos különbséget hozhat létre

azoknál a nemzeteknél, amelyek az egyik vagy a másik hadviselési módra vannak inkább ráutalva, de mindez nem változtathat azon az alaptényen, hogy a marinizmus sem más, mint a militarizmus egy különös alakja. A császári Németország militarizmusa ugyanúgy az ő földrajzi helyzetének következménye volt, mint Angliáé az ő marinizmusa.¹ Ennek a német katonás szellemnek hű visszatükröződését találjuk meg Treitschke politikájában.

Treitschke szerint az államok nem a népuralomból jöttek létre, hanem a népek akarata ellenére az erősebb törzsek sajátmaguk megszabta hatalmával. Háború és hódítás a legfőbb államalkotók. Az államok rendszerint egy kis központból terjeszkednek ki. A háború a tulajdonképeni politika. Csak háborúban válik a nép nemzetté. Csak a haza eszméjéért véghezvitt közös, nagy tettek tartanak össze belsőleg egy nemzetet. Háború nélkül nincs állam, minden állam háborúkkal jött létre és a polgárok fegyveres védelme az első és legfőbb feladata az államnak. Az állam abban különbözik más közösségektől, hogy fegyvert ragadhat s ha erre nem képes, megszűnik államnak lenni. Saját eszméjének mond ellent az az állam, amely akarátát döntő pillanatokban érvényesíteni nem tudja és ennél fogva vagy a belső felfordulásnak, vagy a külső ellenségnek áldozatul kell esnie. Beteg népek orvossága a háború, amellyel megszűnik az egyéni önzés és a pártviszály. A háború nagysága, hogy az állam eszméjével

¹ Az angoloknak haditengerészetük iránt tanúsított megbecsülését egyenesen viláгурalmi igényük kifejezésének mondja Treitschke: «In England bleibt die Flotte die eigentliche nationale Waffe; was das Land von wirklicher kriegerischer Begeisterung besitzt — und das ist sehr viel mehr als man auf dem Kontinent gewöhnlich glaubt, weil die Idee der Weltherrschaft Großbritanniens sehr verbreitet ist im Volke — das muß man auf den Kriegsschiffen suchen». Politik. II. köt. 1898. 371—372. l. — Az angoloknak tulajdonított békeszeretettel szemben rámutat Treitschke arra, hogy egyik háborújukat a másik után folytatják: «Es ist eine Lieblingsmode unserer Zeit, England als besonders friedfertig hinzustellen. Aber England führt ja immer Krieg; es tritt kaum ein Augenblick in der modernen Geschichte ein, wo es nicht irgendwo zu kämpfen hat». Politik. I. köt. 1897. 73. l. Azóta 1899—1902 között a búrokkal voltak háborúban, 1914-ben és 1939-ben pedig ők üzentek hadat a németeknek, ha mindjárt ezzel a már megindult háborúba léptek is be.

szemben eltűnik az egyén, csak az egész részének érezheti magát, amikor a néptársak feláldozzák egymásért magukat. Ép a politikai idealizmus követeli a háborút, míg a materializmus ellene van. Az erkölcsiség elferdítése volna, ha az emberiségből kiölnék a hősiességet. Igaz, hogy a háború vérontással jár, de vitéz ellenfeleknek szenvedély nélkül való megölésében van a háború fensége, mert ez ép a kultúrnépektől nagyobb önkorlátozást kíván, mint a vadnépektől. Egyéb pusztításai miatt is kívánatos, hogy a háborúk ritkábbakká és rövidebbekké legyenek, de ebből még nem következik, hogy teljesen meg is szűnjenek, amíg önhatalmú államok állanak egymással szemben. Az államok sokaságából adódik egyszersmindenkorra a háború szükségessége. A népszövetségi döntőbírótság eszméje ellentétben áll az állam lényegével. Létkérdésekben nincs pártatlan idegen hatatom, így például az elzászi kérdésben sem lehetne más pártatlan bíró. De az államnak becsületbeli ügye is, hogy az ilyen kérdést maga döntse el. Ha a nemzetközi szerződések gyakoribbak is lehetnek, az idők végezetéig meg kell maradnia a fegyverek jogának s ebben áll a háború szentsége: «die Heiligkeit des Krieges». A szerződések az állam akaratát korlátozhatják, de ezek csak addig érvényesek, amíg a viszonyoknak megfelelnek. A háborúval a szerződések érvényüket veszítik. A háború igazságossága erkölcsi szükségességen alapszik, mihelyt a szerződések nem felelnek meg a tényleges hatalmi viszonyoknak. A háború Istentől adott rend: «von Gott gesetzte Ordnung». Nem minden háborúnak van ugyan belsőleg szükségeszerű eredménye, de ez nemes népek történetében nem zárja ki az újakezdést és a jóvátételt. Ezekben a kérdésekben más államok pártatlansága egyszerűen lehetetlen. Ezért nem akadályozhatják meg nemzetközi tanácskozások a kitörni készülő háborúkat. A háborúknak vannak átmeneti eredményei, amelyek igazságtalanok, de a nemzetek élete évszázadokra szól. A manchesteri tan szerint az emberek rendeltetése, hogy olcsón vegyenek és drágán adjanak el. De a mai háborúkat nem anyagi előnyökért viselik, hanem közrejátszik a nemzeti becsület nagyértékű erkölcsi java, amely az egyestől az önfeláldozást is megkívánhatja. Erkölcsi javaknak nincsen áruk és ezért értelmetlen volna olyan fogalmakat, mint az állam hatalma és becsülete, pénzérték szerint felmérni. De azért a kereskedelem sem tud

hadsereg és honvédelem nélkül boldogulni. A háború a kulturális haladás terjesztője is. A háború nemcsak elválasztja, hanem egyesíti is a nemzeteket és megtanulják egymást megismerni és megbecsülni. A háború borzalma egyben a nagysága is, mert nemcsak az életét kell az embernek áldozatul hoznia, hanem az emberi lélek természetes, jogosult érzelmeit is, egész énjét adja oda egy nagy hazafias eszméért s ez az, ami magasztos a háborúban. A háború a maga keménysége és nyersesége mellett a szeretet köteléke is, amikor a rendi különbségek eltűnnek és a halálveszély egymáshoz fűzi az embereket. Csak vitéz népeknek van történelmük. A háború az államok nagy szigorló vizsgálója, az *examen rigorosum*, amikor nemcsak testi, hanem erkölcsi, sőt értelmi erőikről is tanúságot tesznek. Nem a technikai, hanem az erkölcsi felsőbbség az, amely a háborúkat eldönti. Még a szabadság is csak a szabadságért való áldozatkészség mellett lehet meg. Az általános védkötelezettség pedig az igazi népuralom, mert emellett nem lehet a nemzeteket akaratuk ellenére kormányozni.

Werner Sombart, amikor az első világháború idején, 1915-ben kiadta hazafias elmélkedéseit a kalmárszellemű és a hősi szellemű népekről, lényegében nem tett egyebet, mint a Spencer kétféle társadalmának leírását adta német szemmel nézve.¹ Nála a kalmárszellemű nép lépett a gazdasági társadalom helyére, a harcos társadalomból pedig hősi szellemű nép lett. A kalmárszellemű nép jellegzetes megtestesítője természetesen az angol, a hősi szellemű nép pedig a német. Az angol szellem bírálatának célpontjában Spencer párhuzama áll s ez csak annál jobban felfedheti az összefüggést a spenceri angol és a sombarti német változat között. Amikor pedig Sombart a német szellem meghatározását adja, a hivatkozások első vonalában Treitschke nevével találkozunk. A tőle átvett idézetben kifejezésre jut, hogy minden népet könnyen elpuhít a hosszú béke s a korlátlan élvezethajhászat nemcsak az államnak, hanem az élet összes eszményi javainak is romlását okozhatja. A nyárspolgárság és világpolgáriasság oda vezethetnek, hogy az élet célját csak a pénzszerzésben és az élvezetekben keresik és az állam célját

¹ Händler und Helden.

nem látják másban, mint az üzletkötések megkönnyítésében. Az ember rendeltetése nem volna más, mint olcsón venni és drágán eladni, a háború pedig, amely őt ebben zavarná, a legnagyobb baj volna, míg a hadsereg nem volna más, mint a barbárság szomorú maradványa. Az ilyen nemzedéknek csak áldásos lehetne egy nagy és igazságos háború, hogy a társasélet megszokott kényelméből kiragadja és az államnak háborús tettekben megnyilvánuló szolgálatába állítsa. Ez a tanuságtétel az állam mellett az első világháború előtti német szellem egyik legkiemelkedőbb vonása.¹

Sombart szellemtörténeti helyének meghatározása céljából kívánatos rámutatni arra, hogy 1863-tól 1941-ig élt. Az első világháború alatt írt könyvének megítélésénél nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a lehetőséget, hogy akkor elfoglalt álláspontját később többé-kevésbé módosíthatta. Ép ezért kell a német szocializmusról 1934-ben kiadott könyvének különös jelentőséget tulajdonítanunk, mert ez a könyv kíváncsiságunkat kellő mértékben kielégíteni alkalmas. Először is megtudjuk, hogy háborús könyvének alap gondolatát mennyire vállalta két évtizeddel később is, sőt mondhatni, ez a megkülönböztetés szívéhez különösen közel állott.² Másodszer pedig úgy tűnik nekünk, hogy amikor ebben a második könyvben az utolsó más-

¹ Ettől az államtisztelő felfogástól el kellett ütnie az olyan szociológiának, amelyet a frankfurti egyetem zsidó tanára, Oppenheimer, hirdetett, akinek a tőkeuralmat leplező földzárlatelmélete a politikai elfogultság jellegzetes megnyilvánulása volt. Oppenheimer az államról írt könyvében (Der Staat. 1912.) a kétféle társadalmat az állam keletkezésével hozta kapcsolatba olyképen, hogy az államelőtti harcias pásztornép az államnélküli békés földművelő-népet uralma alá hajtotta. Ezzel ellentétben azonban megállapítható volna, hogy a liberalizmus korában az államot ócsárló, kevésbé harcias, kereskedőnépek az államot tisztelő, harciasabb földművelő-népeket függő helyzetbe hozták magukhoz.

² «Wollen wir ... die Grundeinstellung der Menschen zu den Dingen dieser Welt als den Kern ihrer Gesinnung herauschälen, so stoßen wir auf einen polaren Gegensatz, den ich in meinem Kriegsbuche herauszuarbeiten versucht habe, und der mir heute noch samt den Bezeichnungen, die ich für die beiden Auffassungen geprägt habe, als die beste Formulierung erscheint: den Gegensatz der händlerischen und der heldischen Weltauffassung». Deutscher Sozialismus. 1934. 76. l.

fél évszázadra vonatkoztatott gazdasági korszakot, *das ökonomische Zeitalter*, a hozzákapcsolódó proletárszocializmussal együtt, a német szocializmussal szembeállítja, mely utóbbit viszont könyvének bevezetése a nemzeti szocializmussal azonosít, ez az ellentét sem jelent lényegében mást, mint ami már a kalmári és hősi szellem megkülönböztetésében kifejezésre jutott. Így látjuk ezt, amint egyszer a proletárszocializmust, máskor az államellenességet a kalmárszellemmel azonosítja, úgyszintén amint az életnek feladatként való felfogásában megnyilatkozó hősi szellemet kiemeli és az állam segítségével kifejllesztésre váró politikai erények között a közösségi szellem és a hazafiasság mellett a hősiességet is felsorolja.

A kalmár és a hős különbsége a foglalkozásokhoz nem fűződő egyéni érzület különbsége, úgyhogy a kereskedő is lehet hős és a hadügyminiszter is lehet kalmár, szelleme szerint. A megkülönböztetés azonban nem korlátozódik egyénekre, hanem egész népekre is jellemző lehet. A kalmárszellemű ember az egész földi létet kereskedelmi ügyletek összegeként fogja fel, mely ügyleteket mindenki vagy embertársaival, vagy az állammal, vagy éppen az Úristennel is köt, miután számára még a vallás is üzleti értelmet nyer. Az emberi törekvések legfőbb célja a legtöbb ember legnagyobb boldogsága, a boldogság pedig a tisztességben eltöltött kényelmes élet. A kötelező erények mind olyanok, amelyek kalmároknak békés együttélését biztosítják s általában valaminek a meg nem tevésében állnak, amit különben az ember szívesen megtenne. Ezzel bizonyos lemondás jár ugyan, mert hiszen ezek az erények a mérséklet, elégedettség, szorgalom, őszinteség, önmegtartóztatás, alázat, türelem és hasonlók, de azért a kalmárszellemű ember az élettől általában mégis csak kapni, nem pedig neki adni akar. A nyereség, amelynek az életből mindenki számára származnia kell, az élet megszépítéséhez szükséges anyagi javakban, illetve az ezek birtokával járó jólétben nyilvánul meg. Ez az életfelfogás az anyagi értékeknek, ez értékek megszerzésére szolgáló tevékenységnek, különösen a kereskedésnek tulajdonítja a legnagyobb jelentőséget és ezeket részesíti a legnagyobb megbecsülésben. A gazdasági érdekek túlsúlyra jutnak más életérdekekkel szemben és a közéletben is a gazdasági élet vezetői tesznek szert a legnagyobb befolyásra.

Ezzel azonban a többi társadalmi rétegeket is a maguk hatása alá vonják és azok szellemét is a saját szellemükkel telítik. Így válhatnak egy egész nép is kalmárszelleművé, amint erre Sombart szerint az angol nép a jellegzetes példa. Az angol szellemre jellemző, hogy az államot csak az egyének eszközeként fogja fel és a nemzetközi üzletkötés zavartalansága érdekében a világbékét tartja ideáljának, amellyel szemben a háborúnak csak gazdasági érdekek védelmében lehet értelme. Az angolok a háborút is üzleti vállalkozásnak tekintik, melynek a tőkebefektetéssel szemben nyereséget kell hoznia és ennek felel meg az is, hogy a háborút lehetőség szerint zsoldos sereggel és idegen népekkel vívják meg. Ez utóbbira jellemzésül Sombart hosszas idézetet közöl Morus Utópiájából, amelynek a háború üzleti szempontok szerint való viselése módjáról szóló okfejtése döbbenetesen hathatna, ha nem származnék 1516-ból.

A hősi szellem Sombart szerint visszanyúlik arra az alap-
tényre, hogy az ember a földön két életet él, egy alacsonyabbrendű érzéki és egy magasabbrendű szellemi életet. Az elsővel elszigetelődik, a másodikkal társul. Az alsóbbrendű érzéki életből emelkedünk fel a magasabbrendű szellemi életbe azzal, hogy az első felülmúlva a másodikat feladatként megvalósítjuk. Ez a mi rendeltetésünk, ennek a feladatnak a teljesítése. Az élet feladat, amelyet egy felsőbb hatalom ad fel nekünk. Ennek a feladatnak a teljesítése adja meg nekünk azt a legbensőbb kielégítést, a léleknek a békéjét, amely a szellemvilágba való felemelkedésből, az istenivel való egyesülésből származik. Ez a feladat ezer és ezer napi feladatra oszlik el és szünetnélküli alkotó tevékenységet kíván meg tőlünk. Ez a feladatvállalás és feladatvégzés a hősi szellem sajátja. Ennek felelnek meg a hős tetteire szólító, életet adó, életet ébresztő, ajándékozó erényei, az áldozatkészség, a hűség, a jólelkűség, a tisztelet, a vitézség, a vallásosság, az engedelmesség, a jóság. Mindezek harci erények, amelyek ugyanúgy, mint a hősiesség maga, csak a háborúban és a háborúval juthatnak teljes kifejlődésre. A hősi szellem a hazafias érzülettől elválaszthatatlan, a haza és a hősiesség együvé tartoznak. Ugyanúgy tartozik hozzá a hősi szellemhez az állam szolgálata. Az államot nem egyének alapították vagy alakították, nem is egyének összessége vagy az egyéni

érdekek szolgálója, hanem a népközösség egysége, tudatos, egyénfölötti szervezet, amelyhez az egyének csak mint részek tartoznak hozzá. Az egyének az állammal szemben elsősorban csak kötelességei vannak, míg jogai csak annyiban, amily mértékben teljesített kötelességeinek megfelelnek. Az egyének egyenjogúsága csak abban az arányban van meg, amily arányban az egészszel szemben teljesített kötelességeik állanak egymáshoz. A militarizmus nem más, mint hősi alapelvek megvalósítása, a hősi szellemnek harcos szellemmé való felfokozása. A militarizmus a katonai érdekek elsőbbsége és a harci erények ápolása. Ezek a szabad ember igazi erényei, a vitézség és az engedelmesség, az önfegyelmzés és a fegyelem. A militarizmus minden egyesnek odaadása az egészért, amikor a haza veszélyben van. Ezt az egyén életénél magasabbrendű életet, a nemzet és az állam életét kell akár az egyén élete árán is megvédeni. Az emberi lélek legnemesebb érzelme nyilvánul meg akkor, amikor az ember a halálba megy az életért, már mint a saját életét kockáztatja azért, hogy a nemzet, az állam éljen. A háborúnak nemes célokért való folytatása, a hősi önfeláldozás elszántsága, anyagi célok követésével ellentétben, az, ami Sombart szerint a német hősi szellem sajátos bizonyága.¹

Sombart szerint a kalmár és a hős nagy ellentéte minden földi tájékozódásnak, két szélső sarkpontja. A kalmár az élettől kapni akar, kevés értékért minél több ellenértéket akar be-

¹ Ezt az áldozatkészséget egyszerű, de annál meghatóbb szavakban fejezi ki az első világháború ipari munkásból lett katonaköltőjének, Karl Brögernek híres verse, amely elmondja, hogy mint védik a haza szent határait, odaadva legvirágzóbb életüket a haza legelszáradtabb fájáért: «Alle hüten wir deiner Grenzen heiligen Saum. Unser blühendstes Leben für deinen dürrsten Baum.»; miközben pedig nevén sem nevezték azt a szeretetet, amelyet a haza iránt mindig éreztek, a haza legnagyobb veszélyeztetettsége megmutatta, hogy a legszegényebb egyben a leghívebb fia is volt: «Herrlich zeigte es aber deine größte Gefahr, daß dein ärmster Sohn auch dein getreuester war». Érdemes a megemlítésre, hogy Sombart a hősi szellem egyetlen példájaként a 66. gyalogezred 24 éves magyar őrmesterének, «Widery» Istvánnak önfeláldozó galíciai harcát mondja el, akinek, mint egyetlen fiának, a hazáért való elestét 85 éves csendőrtiszt édesatyja hazafias büszkeségének hangoztatása mellett gyászkeretes jelentés nélkül tudatta ismerőseivel. Händler und Helden. 90—91. l.

cserélni, vagyis az étellel nyereséges üzletet kötni. Ebből származik a kalmár lelki szegénysége. Ezzel szemben a hős az életnek adni akar, osztogatni, juttatni, áldozni ellenérték nélkül. Ezért a hős lelkileg gazdag. A kalmár csak jogokat hangoztat, a hős ellenben csak kötelességeket ismer és még akkor is adni akar, amikor a kötelességét már teljesítette.

Az angol kalmárszellem Sombart szerint hatással volt más népekre is. Elsősorban a kényelemszeretetet terjesztette el, a *komfortizmust*, azután pedig a rekordhajhászó és fogadásokkal üzletszerűvé tett sportot, a *sportizmust* is. A proletárszocializmus, amelyet Sombart 1915-ben ugyan még nem illet ezzel a névvel, szintén kalmárszellemet vett fel magába, amikor az angol polgárság eszményeit tette a maga eszményeivé is. A kalmárszellemnek ezzel az elburjánzásával szemben valóságos tisztító tűzként kellett a háború kitörésének hatnia. A kalmárszellem ellen való állásfoglalásában aztán Sombart oly messzire ment el, hogy a németységnek a nemzetközi kapcsolatoktól való elzárkózását is javaslatba hozta az első világháború utáni időre.

A német szocializmusról szóló könyvében már sok árnyalati változást találunk Sombart felfogásában. A történelem gazdasági korszaka, amelyről elítélően nyilatkozik, kétségkívül angol, vagy legalább is angolszász irányítás alatt állott. Erre az angolszász eredetre azonban kifejezett utalást már egyetlen esetben sem tart Sombart szükségesnek, sőt úgy látszik, mintha ezt szándékosan kerülte is volna. Amikor a világgazdasági összefüggéseknek a nemzetközi munkamegosztás következtében elért nagy eredményeit, különösen az anyagi jószágtermelés nagyarányú növekedését, angol szóval élve mondja csodálatosnak: «es war wonderful», mégis csak sejteti, hogy itt elsősorban az angolokra gondol. Amikor pedig a végnélküli fellendülés hitét emlegeti, melynek idézett jelszava, a *prosperity*, amerikai eredetű, akkor már csak annyi a változás, hogy az amerikaiak lépnek az angolok helyére. A világgazdasági összefüggések értékelésénél ugyan általában a nyugateurópai államokra hivatkozik, mert azt mondja, hogy ezek az összefüggések nem voltak egyebek, mint a föld összes országainak alárendeltségi viszonya a nyugateurópai államokhoz. De lehetetlen ezek között nem elsősorban az angolokra gondolni, mégha a

nemzetközi hitelezőkről példálózva az angolokat a németek és franciák közé helyezve is találjuk. A történelem gazdasági korszaka, amely a gazdasági érdekek elsőbbségét teremtette meg, az egyes országokon belül felbontotta a régi életközösségeket és az emberek jelentékeny részét folytonos vándorlásra kényszerítette, ami a városokba tódulásban jutott kifejezésre, de hozzá lehetne tenni, az Amerikába vándorlásban is. A gazdasági érdekek elsőbbsége magával hozta a pénzürték elsőbbségét, valamint az üzletembereknek a közéletre való nagy befolyását is. Ellenük csak a tömegek léphetnek fel, akiket a gépekkel folytatott termelés hátrányai elsősorban sújtanak, aminők a munka lélektelensége, a *Vergeistung*, tárgyiassága, a *Versachlichung*, példányszerűsége, az *Ausgleichung*. A szellemi élet elsekélyesedését mutató tünetek sorában találkozhatunk a komfortizmussal és a sportizmussal, amelyeket Sombart ép az angol szellem nemzetközi kihatására vezetett korábbi könyvében vissza. A gazdasági korszak államellenességéhez társul a háborúról vallott felfogása, amiben Sombart szerint a kultúrnépek között csak Németország nem osztozik s ez a felfogás úgy szól, hogy a háború csak az anyagi kultúrjavak birtokának gyarapítására vagy védelmére szolgáló eszköz. A hadsereg a rendőrség szerepét egészíti ki. A fegyverkezés hasonlóvá válik azokhoz a biztonsági intézkedésekhez, amelyeket betörők ellen alkalmaznak. Az ellenfelet nem tekintik másnak, mint betörőnek, akinek sem becsülete, sem joga nincsen és természetesen nincs meg a joga arra sem, hogy maga felfegyverkezhesse.¹ Ezzel

¹ Lehetetlen ebben a páriskörnyéki békeszerződésekre való utalást nem keresni. Ezzel ellentétben hivatkozunk egy német munkára, amely 1917-ben jelent meg és a német győzelem reményében hódításpárti volt. Mégis elismeri, hogy a békének a legyőzött ellenség életérdekeit is figyelembe kell vennie: «Der Friede muß und wird aus einer klaren Auffassung unserer und unserer Bundesgenossen Lebensnotwendigkeiten hervorgehen und sie gegen die Feinde durchsetzen. Aber um dauerhaft und sittlich zu sein, darf er nicht bloß auf die eigene Macht begründet, sondern muß er auch den Lebensnotwendigkeiten der Feinde gerecht werden. Er darf nicht die Keime eines neuen Krieges in sich tragen; er darf kein Machtfriede sein, der ein Frevel an uns und der Menschheit wäre, sondern muß ein Friede des Ausgleichs und der Gerechtigkeit, muß ein Vernunftfriede sein». Alfred Hettner: Der Friede und die

aztán minden katonai becsületnek is vége van, mondja Sombart, mert egy igazi katona nem tekintheti megtiszteltetésnek, ha egy páncélszekrényt kell tolvajok ellen védenie, a lefegyverzett ellenféllel való harc pedig voltaképpen gyávaság. Végül a proletárszocializmusról egészen nyilvánvaló, hogy történelmi materializmusával teljesen a gazdasági korszak szellemi terméke. Van egy kalmárszellemű és egy hősi szellemű szocializmus. A proletárszocializmus nyilván csak az előbbihez tartozhatik.

Ha a gazdasági korszak jellemzése mögött valósággal csak megbújik a kalmárszellemmel és különösen az angol eredettel való kapcsolat, a német szocializmusra rátérő részben Sombart legfeljebb a hősi szellemre való utalást szorítja egy kissé a háttérbe, míg a német vonatkozást a legfőbb vizsgálati tárgynak tekinti. A nemzeti szocializmusról általában azt mondja, hogy szocializmus és nacionalizmus egymásra utalt irányok már azért is, mert minden igazi rend csak nemzeti alapon lehetséges. Nincs általános érvényű rend, hanem csak olyan, amely egy meghatározott néphez alkalmazkodik. Sombart a német szocializmusban nem a nemzeti szocializmust általában, hanem az utóbbi-

deutsche Zukunft. 1917. 38. l. Még a következő mondat is idekíváncozik a békülékenység és kibékülés szükségességéről: «Wir müssen vielmehr an spätere Versöhnung denken und uns darum schon bei den Friedensverhandlungen vom Geiste der Versöhnlichkeit leiten lassen, vermeiden, was Versöhnung unmöglich macht». U. o. 39. l. Ezt a szellemet tételeztük fel mi az akkori békeszerzőkről, mint ahogy ez az alábbi sorokból kitűnik: «Kétségtelen, hogy az elkövetkezendő béketárgyalásokon nem csupán az adott harctéri helyzet esik döntő súllyal a serpenyőbe, ami ugyan ránk nézve kedvezőtlenül alakult, de nem mondható teljesen lesujtónak, hanem előreláthatóan figyelmen kívül nem maradhat a békepontok megállapításánál az a rendkívüli erő, amelyről a német és magyar nemzet egyaránt soha el nem homályosuló fényes bizonyosságot tett. Mérlegelni és honorálni fogják ezt a meg nem semmisíthető nagy erőt különösen azért, mert az eljövendő béketárgyalásoknál bizonyára minden tényező arra fog törekedni, az lesz a fő irányadó szempont, hogy állandó, tehát igazságos, a tényleges erőviszonyokon és a jogosult érdekek megóvásán nyugvó béke jöjjön létre. Ez pedig kizárja minden olyan békepontozatnak kieroszakolását, amely akár a német, akár a magyar nemzet életérdekeit sértené». Ajtay József: A béke és a nemzetiségi kérdés. Uj Nemzedék (hetilap). 1918 okt. 19. sz. 4. l. Azóta megtanultuk, hogy ennek a várakozásunknak mily kevés volt a valódi alapja.

nak azt a válfaját keresi, amely a német népnek a legjobban megfelel, nem pusztán a német szellemű szocializmust, hanem a szocializmust Németország számára. Ez a beállítást a tárgyalást ránk nézve túlnyomóan érdektelenné teszi, de azért minket érdeklő részleteket mégis csak találunk. Ilyen a német szellemnek az államot igenlő iránya, amely szerint az államot nem hozzák létre, hanem az létrejön, a feladatkörét nem lehet körülírni, mert az végtelen s a hozzátartozást nem a vele szemben támasztható igények, hanem a neki járó áldozat, az egyénnek az önfeláldozásig menő áldozatkészsége határozza meg. Az egyénnek az államot igenlő magatartása a hazafiasság, a lelkesedés és a szeretet. Ilyen szeretet teremtő ereje van a háborúnak is: «Die Liebe erzeugende Kraft des Krieges wird nur von verbohrtten Pazifisten übersehen». Az államszervezésben a többségi határozat helyére lépő vezéri elv sajátosan a német szellem terméke. Ennek hatékonysága a legjobban a háborúban, a hadrakelt sereg szervezetében mutatkozik meg, amelyben a legfőbb hadvezetőségtől az utolsó őrsvezetőig minden vezérhez alvezérek sora csatlakozik. A vezéri elvből a gazdasági élet hasonló megszervezése következik, ami szükségképpen a tervgazdaság gondolatához vezet el, ez pedig Sombart szerint a szocializmus. Az autarkia kérdésére Sombart Schleiermacher szavaival válaszol: «wenn auch der Staat sich nicht isolieren soll: so gehört doch zu seiner Freiheit das Gefühl, dass er sich isolieren kann». Végül még a nemzeti eszme és a népi gondolat összehasonlítása érdekelhet minket Sombart okfejtéséből, amit abban lehetne összefoglalni, hogy amíg a népnek csak közös származása van és csak elgondolt egység, addig a nemzetnek közös rendeltetése van és valóságos egység. Ez nem felel meg egészen a jellegzetesen német álláspontnak, amely éppen az összes azonos népi elemeknek egy nemzetbe való foglalását tűzte ki céljául. A népi elv a népek önrendelkezési jogának, sőt a népuralomnak is német mása.¹

¹ «Wir Deutschen leben in einer wahren Demokratie, so autokratisch manchmal auch ihre Führungsmethoden sein mögen, und das vornehmste Charakteristikum unserer Demokratie ist jene Summe von Vertrauen, die Regierung und Volk miteinander verbindet.» Goebbels: Unsere Art von Demokratie. Das Reich. 1942 ápr. 19. sz. I. l.

Sombart tárgyalt két könyve közé esett időben és tartalomban egyaránt Oswald Spenglernek a nyugat hanyatlásáról szóló második kötete. Ennek megjelenésekor az első világháborúnak már vége volt. A németiség történelmének legnagyobb megaláztatását élte át. Spengler nem a nyugat pusztulásának felvázolásában kereste az elégtételt, hiszen ennek megjósolása már 1917-ben megjelent első kötetében megtörtént, hanem abban, hogy a cézárizmust helyezi a nyugati kultúra hátralevő szakaszának végére. Ez a cézárizmus pedig nemcsak egyeduralom, hanem egyben a vér fellázadása is a pénz ellen. Ha a sombarti kalmárszellem mögé egy jelképet akarnánk tenni, ez nem lehetne más, mint a pénz. Ugyanígy válhatnék a hősi szellem jelképévé a vér. Hiszen a kalmárszellem nemcsak pénzben gondolkodik, hanem csak a pénzért is él. A hősi szellem pedig a maga és az ellenfelei vérét ontja, amikor a saját életét feláldozza és az ellenfelének életét veszi. Spengler cézárizmusa az a kormányzat, amelyben csak annak a személyes hatalomnak van jelentősége, amelyet a cézár saját képességei alapján gyakorol. Az élet kemény, ha nagy akar lenni és csak győzelem vagy vereség között enged választást, nem pedig háború vagy béke között. A béke nemcsak a háborúról való lemondást, hanem azt a készséget is jelenti, hogy mások zsákmányává váljunk. A vezér legfőbb képessége az, hogy parancsolni tudjon, a tömeg politikai képessége pedig abban nyilvánul meg, hogy bízni tudjon a vezetésben. A cézárizmus a demokráciából nő ki, de gyökerei a vérbe és a hagyományba nyúlnak vissza. A demokráciában a pénz válik uralkodóvá s a pénzben való gondolkodással a kereskedő lesz a gazdasági élet ura. Az egész világtörténelem a hatalomérzetnek, *Machtgefühl*, és a zsákmányérzetnek, *Beutegefühl*, a harcából áll, amelyek közül az elsőből a hódítás, a politika és a jog, a másodikból pedig a kereskedelem, a gazdaság és a pénz származik. A cézárizmus megtöri a pénz uralmát és vele együtt politikai eszközét, a demokráciát. Ez annak a küzdelemnek az eredménye, amely a pénz és a vér között lefolyik: «awischen Geld und Blut». A kard az, amely a pénz fölött győz, s hatalomérzet kerekedik a zsákmányérzet fölé: «Das Schwert ziegt über das Geld, der Herrenwille unterwirft sich wieder den Willen zur

Beute». A történelemben mindig csak az életről van szó, a fajról és nem a pénzről.¹

A háború minden élőknek az ősi politikája: «der Krieg ist die Urpolitik alles Lebendigen», mondja Spengler. Az egyének és a társadalomnak a háborúhoz való viszonya külön-külön probléma, mégpedig úgy, hogy az előbbi az individuális, az utóbbi pedig a szociális irányú társadalomnak a háborúhoz való viszonyát is meghatározza. Ahol a társadalom súlypontja az egyéneken van, ott a háború szükségessége ellen, ahol pedig a súlypont a társadalmon van, ott a háború lehetősége mellett felhozható érvek lesznek szükségképpen az erősebbek.² Így válik a háború a társadalom teherpróbájává azon a határon túl is, amelyen belül Treitschke az államok szigorló vizsgájának nevezte.

Neubauer Gyula.

¹ «Geld ist wie Zahl und Recht eine Kategorie des Denkens.» Der Untergang des Abendlandes. II. köt. 1922. 604. l. «Geschäftlich denken heißt rechnen. Der Geldwert ist ein Zahlenwert, der an einer Rechnungseinheit gemessen wird.» U. o. «Es handelt sich in der Geschichte um das Leben und immer nur um das Leben . . .» U. o. 634—635. l. A pénz a szám, a vér az élet. A pénz azt hiszi, hogy a számmal győzi és ezért vesztenie nem lehet, a vér ellenben érzi, hogy az életért és az étellel győznie kell. A szám fölénye tehát csak a kezdet, de az élet győzelme a vég. Így látja ezt ma Goebbels, amikor a következőket mondja: «Niemals hat in der Geschichte die tote Zahl gesiegt. Auch Zahlen müssen belebt werden, und sie erhalten ihr Schwergewicht erst durch die menschliche Einwirkung. Wäre das nicht der Fall, dann würde die Geschichte kaum jemals eine Veränderung oder eine Erneuerung erfahren, weil ja immer am Anfang eines historischen Umbruchprozesses die Partei, die sich an der Macht oder im Reichtum befindet, über die weitaus größeren Mittel verfügt». Die überlegene Führung. Das Reich. 1942 május 3. sz. 2. l.

² V. ö. Háború és béke. Társadalomtudomány. 1931. 3—4. sz. 163—180. l.